

Н. ОЛТОЕВА, Б. ШОИСЛОМОВ,
Р. НЕЪМАТОВ, Т. ПУЛАТОВА

ШИФОБАХШ ЎСИМЛИКЛАРНИНГ СТОМАТОЛОГИЯ АМАЛИЁТИДА Қўлланилиши

ОЛТОВА Нозима
ШОИСЛОМОВ

Бахтиёр Шобдурахмонович

НЕЪМАТОВ Раҳматилла

ПЎЛАТОВА Тошбиби

— олий малакали стоматолог

— I ТошДавТИ фармакология кафедраси профессори

— I ТошДавТИ ортопедик стоматология кафедраси доценти, Ўзбекистон стоматологлар Ассоциацияси раиси

— ТошФарТИ, фармакогнозия кафедраси профессори

ТАҚРИЗЧИЛАР:

Дори воситалари сифатини назорат қилиш ва стандартлаш лабораториясининг етакчи мутахассиси, ф.ф.н. **С. С. Комилова**,

II ТошДавТИ, ИКП кафедраси доценти **Б. Нуритдинов**,

Даволаш стоматология кафедраси мудир, Ўзбекистон Республикаси бош стоматологи, доцент **А. А. Зуфаров**.

Олтова Н. ва бошқалар: Шифобахш ўсимликларнинг стоматология амалиётида қўлланилиши (Олтова Н., Шоисломов Б.Ш., Неъматов Р., Пўлатова Т. — “Мерос”. 2001.— 128 б.

Ушбу рисолада Ўзбекистон Республикасида ёввойи ҳолда ўсадиган ва етиштириладиган шифобахш ўсимликларнинг стоматология амалиётида қўлланилиши ҳақида маълумотлар берилган. Ушбу берилган маълумотларда уларнинг географик тарқалиши, ташқи кўриниши, кимёвий таркиби, тайёрланадиган дори шакллари ва уларни тайёрлаш ҳамда ишлатиш усуллари қисқа ва аниқ қилиб берилиши амалиётда қўллаш учун қулайлик туғдиради. Рисолада, шунингдек, шифобахш ўсимликларнинг ўзбекча, русча ва латинча номлари тўлиқ келтирилган.

Рисола шифокорлар, стоматологлар, провизорлар, ботаниклар, шифобахш ўсимликларни ўстирувчилар, стоматология факультети талабаларига ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ISBN 5-86484-003-3

Ш 4108120000-301
III М 361 (04)-2001 гриф - 2001

© Олтова Н., 2001,

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон турли доривор моддаларнинг манбаи ҳисобланган шифобахш ўсимликларга ниҳоятда бой диёрдир. Ўзбекистонда ёввойи ҳолда ўсадиган ўсимликларнинг тўрт мингдан ортиқ тури мавжуд бўлиб, 500 дан ортиқ турининг доридармонлик хусусияти аниқланган. Улардан 150 дан ортиқ тури илмий таботатда ишлатилмоқда.

Синтетик кимёнинг жадал ривожланиши ва аксарият доридармонларнинг кимёвий йўл билан тайёрланишига қарамасдан, доривор препаратларнинг 45 фоизи шифобахш ўсимликлардан тайёрланади.

Биобарин, халқ таботатида турли хасталикларга қарши қўлланган инъом этган гиёҳлардан фойдаланиш бизга қадимдан маълум. Зеро, ўсимлик дунёсини инсонлар томонидан қўллаш тўғрисида давомида авлоддан авлодга ўтиб, такомиллашиб келинган ва улар ҳозир олимлар томонидан тўлдирилди ва амалдорликка асослаб берилди. Халқ таботатида ва илмий тиббиётда шифобахш ўсимликлардан ҳар хил касалликларни даволашда кенга фойдаланилади. Булардан кўплари маданийлаштирилган, аммо ҳақиқатда ер майдонларида, плантацияларда экиб, шифобахш қилиб кўпайтирилмоқда.

Бизнинг тўғрилиги ёввойи ҳолда ўтлоқларда, ботқоқликларда, ўрмонларда, тоғ ёнбағирларида, қир-адирларда, жар-сирларда, тоғлиқ йул ёқаларида, ариқ-дарё бўйларида, экинзор ва майдонларда беор ўсадиладар. Инсонларга худди “мана мени кўриб ол ва тўғри фойдалан” — деб ўз хизмати-ни билдириб олганларидек бўладиладар.

Ўсимликларнинг шифобахш хусусиятлари, уларнинг ўзига хос таркиби, моддаларининг тузилишига кўра (алкалоидлар, гликозидлар, сапонин, фермент, органик кислота-лар, эфир майлар, моддалар, эфир мойлари ва бошқалар) ҳар хил, аммо ҳар бири ошқорувчи, оғриқсизлантирувчи, яллиғланишга қарши қўлланувчи, жароҳатнинг бетишини тезлаштирувчи, қон томирларнинг бегишини мукаддиллаштирувчи ва ҳоказо таъ-сирларга эга бўладиладар. Бунда маълум бир қонуният кузатилади. Ҳар қандай шифобахш моддалар сақлаган ўсимликлар,

қридага биноан, яллиғланишга қарши, қон тўхтатувчи, микробларга қарши, жароҳатнинг битишини тезлаштирувчи таъсир кўрсатса, таркибида эфир мойлари бўлган ўсимликлар балғам кўчирувчи, сийдик-ўт ҳайдовчи сифатида ва таркибида аччиқ моддалар бор ўсимликлар эса оғиз бўшлиғидаги таъм билувчи (сезувчи) рецепторларга таъсир қилиб, рефлектор равишда меъда ширасини кўпайтириб, иштаҳани ва овқат ҳазм қилишни яхшилайдди. Баъзилари аъзоларга танлаб таъсир қилади: фақат юракка, нафас олиш марказига, асаб тизимига ва ҳоказо.

Синтез йўли билан олинган ҳар бир кимёвий доривор препаратларни узоқ вақт мобайнида узлуксиз равишда қабул қилиш инсон организмда турли нохуш ўзгаришларнинг, айниқса кейинги вақтда аллергия касалликларнинг кўпайиб кетишига сабаб бўлмоқда. Ўсимликлар эса инсон организмга синтетик дори воситаларига қараганда бўлакча таъсир кўрсатади. Стоматология амалиётида қўлланиладиган шифобахш гиёҳларнинг беморга кўпроқ маҳаллий самарали таъсир кўрсатиши туфайли улар инсон учун мутлақо безарардир. Шунинг учун доривор ўсимликларга ва улардан олинадиган доривор препаратларга — фитопрепаратларга бўлган талаб ва эҳтиёж нафақат мамлакатимизда, балки бутун дунёда ортиб бормоқда.

Биобарин, шифобахш ўсимликлар дунёси ва унинг препаратлари, уларнинг ҳар хил стоматология касалликларига таъсири, халқ табobatiда қўлланиладиган бошқа воситалар ва муолажалардан фойдаланиш тўғрисидаги маълумотлар нисбатан жуда кам. Зеро, стоматолог шифокорлар оғиз шиллиқ қавати ва бошқа стоматология касалликларини даволашда уларни нисбатан кам қўллайдилар.

Маълумки, стоматология касалликларида доривор гиёҳлар ёрдамида қилинадиган муолажаларни уй шароитида бемалол бажариб, касалликнинг олдини олиш ёки шифокор ҳузурига боргунга қадар касал аҳволини анча енгиллаштириш мумкин. Шифобахш ўсимликларнинг кенг тарқалганлиги ва улардан турли дори шакллари тайёрлаш осонлиги, айниқса, дори-дармонлар танқис бўлган бугунги даврда муҳим аҳамиятга эга.

Рисола бир неча қисмлардан иборат бўлиб, унинг дастлабки қисмларида халқ табobati ва унинг илмий тиббиётда тутилган ўрни, сўнг тиш, жағ ва оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг ўзига хос анатомио-физиологик тузилиши, унинг организмга бошқа аъзо ва тўқималари билан узвий боғлиқлиги ҳақида сўз боради.

Аммо тўпламнинг асосий қисми шифобахш ўсимликлар дунёсига қаратилган бўлиб, унда стоматология амалиётида қўл

ниладиган 100 дан ортиқ шифобахш ўсимликлар (шу жумаладан озик сифатида кенг ишлатиладиган мева ва сабзавотлар) нинг ўзбекча, русча, лотинча номлари, қайси оилага мансублиги, қисқача тавсифи, уларнинг ватани ва қаерларда ўсиши, яъни географик тарқалиши, кимёвий таркиби, халқ табobatiда қайси касалликларда қўлланилиши тўғрисида маълумот берилади. Шу билан бирга, шарқ табобатининг буюк донишманди, шифокор — ҳаким Абу Али ибн Сино ўзининг машҳур “Тиб қонунлари” китобининг II жилдида ўсимликларнинг арабча номлари ва уларнинг юз-жағ соҳасида, оғиз бўшлиғида учрайдиган касалликларни даволашда ишлатилиши тўғрисида маълумот берган. Уларни замонавий тиббиёт билимлари билан уйғунлаштириб, стоматология амалиётида қўлланилиши мумкинлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилинди. Шу билан бирга, стоматология касалликларида шифобахш гиёҳларнинг қайси қисми қандай ишлатилиши, даволаш учун ишлатиладиган дамлама, қайнатмаларни тайёрлаш усуллари ва дорихоналарда, фитобарларда сотиладиган ўсимлик препаратларининг айримлари рецептлари берилган.

Бундан ташқари, рисолада стоматологик касалликларда ишлатиладиган ва тавсия этиладиган шифобахш гиёҳлар йиғма-сининг тавсифи берилган чойлар тўғрисида қисқача маълумот ва рецептлари берилган.

Китобдан доривор ўсимликлардан фойдаланиш тўғрисида қисқача маълумот стоматологик касалликларнинг номини ва унинг касалликнинг экани ҳақида тушунчага эга бўлиши учун уларнинг тавсифи кўпроқ бериб ўтилди. Афсуски баъзи касалликларнинг даволашда кўпроқ мутахассисларга таниш бўлган ўсимликлар тавсифи берилган. Уларни таржима қилиш мумкин бўлганлиги учун китобхондан узр сўраймиз. Шифобахш гиёҳлар шифокор тавсия этган даволаш усуллари, унинг маъноси ва қандай қилиб, қўшимча даволовчи восита сифатида ишлатилиши ва қандай мақсадда мувофиқ бўлар эди.

Бизнинг стоматология касаллирини даволашда ўсимликлардан фойдаланиш усулларида олинадиган доривор маҳсулотларнинг тавсифи ҳам қисқача маълумот бор.

Бизнинг китобимиз дунёда жуда ҳам бой. Шу боисдан тўпلامда қўшимча қисмлар ҳамма шифобахш гиёҳларни қамраб олишга ҳаракат қилинган. Мақсадимиз — Республика ва Ўзбекистоннинг кўп учрайдиган ўсимлик дунёси вакиллари ва шифобахш гиёҳларнинг касалликларида фойдали шифобахш хушбўйлиқларнинг қандай қилиб даволовчи восита сифатида ишлатилиши. Биз келтирган маълумотлар

ТИШ, ЖАҒ ВА ОҒИЗ БЎШЛИҒИ ШИЛЛИҚ ПАРДАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС АНАТОМО-ФИЗИОЛОГИК ТУЗИЛИШИ, ОРГАНИЗМНИНГ БОШҚА АЪЗО ВА ТЎҚИМАЛАРИ БИЛАН УЗВИЙ БОҒЛИҚЛИГИ

Тирик организмнинг мураккаб ҳолатини ўрганишда бутун организм қисмларининг динамик боғлиқлигини ўрганиш бир-ламчи муҳим аҳамиятга эгадир.

Морфологик нуқтаи назардан, одам организми шартли равишда аъзо, тўқима ва тўқима элементларига бўлиб ўрганилиши, аъзо ва тўқима физиологияси ва патологиясининг ривожланишига туртки бўлди. Лекин бу организм ва тўқималарнинг бир-бири билан узвий боғлиқлигини ҳеч ҳам рад этмайди.

Организм ва унинг турли тизимларининг ўзига хос функционал тузилишини яхши билиш, беморга тўғри ташхис қўйиш, даволаш режасини ва даволаш усулини тўғри танлашда катта аҳамият касб этади.

Шунинг учун стоматология касалликларини ўрганишда ва уларни даволашда юз-жағ анатомияси ва физиологиясини билиш жуда зарурдир.

Юқори жағ суяги жуфт суякдан иборат бўлиб, у тана ва 4 ўсимтадан тузилган. Улар- пешона, ёноқ, танглай ва альвеоляр ўсимталардир. Юқори жағ суягининг танаси ичида катта ҳаво ўтувчи бўшлиқ бўлиб, уни юқори жағ гаймор бўшлиғи деб юритилади. Бу бўшлиқнинг шамоллаши, яллиғланиши гайморит касаллиги дейилади.

Пастки жағ суяги яхлит бир суякдан иборат. Унинг ҳам танаси ва 2 ўсимтаси (бўғим ва шохсимон) мавжуд. Танасининг юқори қисми пастки жағнинг альвеоляр ўсимтаси деб юритилади.

Юқори ва пастки жағ суягининг альвеоляр ўсимталарида тиш илдизи катакчалари (ячейкалари) бўлиб, улар бир-бирлари билан суяк деворчалари орқали ажралган. Бу катакчаларда тиш илдизлари жойлашади. Тишнинг илдиз қисмидан ташқарида жойлашган қисмини тишнинг тож қисми деб юритилади. Тишнинг тож қисми билан илдиз қисми орасида тишнинг милк билан қопланган бўйин қисми туради.

Тишнинг асосини дентин тўқимаси ташкил этади. У тож қисмида эмаль билан ва илдиз қисмида цемент тўқималари билан қопланган. Дентиннинг ички қисмида тиш бўшлиғи бўлиб, тож қисмида кенг бўлиб, илдиз қисмида торайиб боради. Тиш бўшлиғи пулпа тўқимаси билан тўлган. Пульпадан қон, лимфа ва нерв толалари ўтади.

Жағ суяги ва тиш илдизи ораллиғида тиш боғлами — периодонт тўқимаси жойлашган. Унинг қалинлиги 0,15 — 0,25 мм дан иборат бўлиб, унда ҳам қон, лимфа ва нерв толаларидан ташқари жуда кўп миқдорда қўшувчи тўқима, коллаген ва фиброз толалари мавжуд. Бу толалар ёрдамида тиш илдизи тиш катакчаларида ушлаб турилади ва тишга тушаётган чайнов босимини бир меъёрда тақсимлашга ёрдам беради.

Тиш ва уни ўраб турган тўқималар (милк, жағ суяги ва суяк катакчалари, периодонт) биргаликда пародонт тўқимасини ташкил қилади. Улар бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, бу тўқималардан биронтасининг шикастланиши ёки яллиғланиши пародонтит ёки пародонтоз касаллигини келтириб чиқаради.

Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси организмда бошқа шиллиқ пардалардан бир қанча ўзига ҳос томонлари билан фарқ қилади. У физик, термик ва кимёвий таассуротларга ва юқумли инфекцияларнинг таъсирига чидамлилиги билан характерланади. Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг ўта юқори регенератив хусусиятга эга бўлиши унинг ўзига ҳос тузилиши билан ифодаланган. Энг юқори (ташқи) қавати ҳар жойда ҳар хил қалинликда бўлган эпителийдан иборат.

Эпителий қавати тагида шахсий шиллиқ парда бўлиб, унда эпителий тўқимасини озиқлантирувчи томирлар, нерв толалари ётади.

Хусусий шиллиқ парда қавати кўз илғамас чегара билан шиллиқ ости қаватга ўтиб кетади. Бундай шиллиқ ости қавати тил, милк, қаттиқ танглай шиллиқ пардасида бўлмайди.

Ҳар бир тиш атрофида милк шиллиқ пардасининг эпителий қавати тишлар эмалидаги насмит пардаси билан боғланган бўлади. Буни тиш-милкнинг физиологик чўнтаклари (чуқурликлари) деб юритилади. Милк эпителий қавати билан тиш эмалидаги ўзаро боғлиқликнинг бузилиши натижасида (бирон бир сабабларга кўра, албатта) патологик тиш-милк чўнтаклари ҳосил бўлади. Уларнинг чуқурлиги 2—3 мм дан ошиб кетади (нормада 0,5—1,2 мм ни ташкил этади).

Тил шиллиқ қавати мушаклараро бирлаштирувчи тўқима билан чамбарчас боғланган бўлиб, шиллиқ ости қавати бўлмайди. Тил шиллиқ пардаси қалин ва ғадир-будир бўлиб, унда 4 тур сўргичлар жойлашган. Булар: ипсимон, замбуруғсимон, баргсимон ва новсимон сўргичлардир. Бу сўргичларда таъмини сезувчи нерв охирлари бўлади. Улар шўр, аччиқ, ширин, чучук ва бошқа таъмларни билишда муҳим аҳамиятга эга бўлиш билан бирга овқат ҳазм бўлишда фаол қатнашади.

Умумсоматик касалликларда тил сўргичлари ва тилнинг кўринишида ўзига хос ўзгаришлар бўлади. Унда тил сўргичларида дескваматив ўзгаришлар бўлиши, тил ҳар хил рангда қараш боғлаши, эпителий устки қабати кўчишининг секинлашиши ёки тезлашиши мумкин.

Демак, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси овқат луқмасини тайёрлашда, таъм билишда, овқат ҳазм бўлиш жараёнида иштирок этади ва нутқда фаол қатнашади.

Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси турли хил микробларни чуқур жойлашган тўқималарга кириб боришига йўл қўймайди. Эпителийнинг энг устки қавати доимий равишда кўчиб туради, бу эса микробларнинг бир жойда йиғилиб туришига тўсқинлик қилади, яъни эпителий тўсиқ-ҳимоя вазифасини бажаради.

Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси касалликлари стоматология амалиётида кенг учрайдиган ва ташхис қўйиш жуда қийин бўлган касалликлардан бири ҳисобланади. Сабаби бу касаллик турининг кўплиги, унинг келиб чиқиш сабаби ва ривожланиш тарихининг номаълумлиги ҳамда ҳар хил шаклдаги касалликнинг клиник кўринишининг ўхшашлигидир.

Ҳозирги вақтда оғиз бўшлиғидаги аксарият патологик жараёнлар организм ички аъзо ва тизимларининг касалликлари, модда алмашинувининг бузилиши, (организм) иммун ҳолатининг ўзгариши ва асаб тизими билан узвий боғлиқлиги ҳаммага маълумдир ва бунга ҳеч ким эътироз билдира олмайди.

Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси касалликларини шартли равишда 2 катта гуруҳга бўлиш мумкин: 1— гуруҳ касалликлари — бу оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасига патоген омилларнинг бевосита таъсир этиши натижасида келиб чиқадиган касалликлар ва 2 — организм ички аъзо ва тизимларининг касаллиги белгиси сифатида оғиз бўшлиғида пайдо бўладиган касалликлар. Баъзан бу икки гуруҳни бир-биридан касалликнинг келиб чиқиш сабаби ва ривожланиш тарихи бўйича ажратиб олишга стоматологлар қийналадилар. Бу эса ушбу касалликка ташхис қўйишда ва уни даволашда комплекс (умумий, аралашма) усуллардан фойдаланиш зарурлигини билдиради.

Стоматология фанида оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг яллиғланиши ва дистрофик ўзгаришларини стоматитлар деб юритилади. Ҳозирги вақтда стоматит касаллиги бутун стоматологик касалликларнинг 5—7% ини ва ички касалликларнинг 12% ини ташкил қилади. Касаллик фақат тилда бўлса, уни глоссит, милқда бўлса — гингивит, лабда бўлса — хейлит ва танглайда бўлса — палатинит деб юритилади.

Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида яллиғланиш жараёни ўткир ва сурункали кечиши мумкин. Ўткир яллиғланиш жараёни бирдан бошланади ва тез тугайди. Узоғи билан 1—4 ҳафта давом этиши мумкин. Бунда яллиғланиш жараёнининг ҳамма аломатлари, яъни қизариш, оғриқ, тўқиманинг шишиши, ҳароратнинг кўтарилиши (37 даражадан ошиб кетиши), касалланган аъзо иш бажариш қобилиятининг бузилиши кузатилади.

Сурункали яллиғланиш жараёни ўзига хос мустақил ёки ўткир яллиғланиш жараёнидан сўнг пайдо бўлади. Сурункали яллиғланиш ойлаб, йиллаб давом этиши, ўхтин-ўхтин зўрайиб туриши мумкин. Бунда оғриқ қаттиқ бўлмайди, шиллиқ парда эса кўкимтир рангда бўлади.

Ўткир ва сурункали яллиғланиш жараёни катарал, афтозли ва ярали турларда кечиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси касалликларини ўзбек олимлари С. А. Зуфаров, Т. Ҳ. Сафаров, В. А. Епишев, Ф. М. Мамедова, А. А. Зуфаров, Т. Н. Файзуллаев, С. И. Бектошев ва бошқалар чуқур ўрганиб келмоқдалар.

Стоматит касаллигининг турлари кўплиги сабабли унга ишлаб чиқилган таснифлар ҳам турличадир. Ўзбекистон стоматологлари амал қиладиган таснифида (Е. В. Боровский, 1973) касалликнинг келиб чиқиш сабаби ва ривожланиш тарихига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

I. Шиллиқ парданинг (травматик) жароҳатланиши. Жароҳатланишнинг механик, юқори ва ўта паст температура, нур ва метеорологик омиллар ҳамда химиявий моддалар таъсирида келиб чиқиши.

II. Юқумли касалликлар натижасида келиб чиқадиган стоматитлар:

1. Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг ўткир ва сурункали юқумли касалликлар натижасида келиб чиқадиган стоматитлар (қизамиқ, скарлатина, грипп, ҳалқасимон темиртки, сил, захм, мохов ва бошқалар).

2. Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг хусусий юқумли ва паразитар касалликлари (вирусли сўғал, фузоспирохетоз, стрептококкли ва стафилококкли стоматитлар, замбуруғлар чақирадиган кандидоз, актиномикоз ва бошқалар).

III. Аллергия ва токсико-аллергик касалликлар:

1. Контактли аллергия стоматит, гингивит, глоссит, хейлит (дори-дармонлар ҳамда бошқа стоматология амалиётида ишлатиладиган пластмасса ва металллар, бўёқ моддалари, тиш

пасталари, ультрабинафша нурлари ва бошқа шиллиқ парда-га тегиб таъсир қилувчи омиллар).

2. Кенг тарқалган токсико-аллергик шикастлар (одам организмига ҳар хил йўллار билан кирувчи дори воситалар, овқат маҳсулотлари ва бошқа аллергенлар).

3. Келиб чиқишига кўра токсико-аллергик ҳолатга мансуб касалликлар (дерматозлар) кун турли экссудатив эритема, тизимли васкулит ва бошқалар)

IV. Ривожланишига кўра аутоиммун компонентли касалликлар (афтали стоматитнинг сурункали қайталоғчи тури, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасини шикастловчи дерматозлар — пузирчатка, Дюринг касаллиги, қизил волчанка, склеродермия).

1. Тери-шиллик парда реакцияси: қизил ясси темиратки.

2. Ташқи экзотоксин моддалари таъсирида оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида бўладиган ўзгаришлар.

V. Организмнинг баъзи ички касалликларида ва модда алмашинувининг бузилиши натижасида рўй берадиган оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг ўзгаришлари:

1. Эндокринологик касалликлар.

2. Юрак-қон томир тизими касалликлари.

3. Меъда-ичак касалликлари.

4. Қон тизими касалликлари.

5. Гипо- ва авитаминозлар.

6. Нерв тизими касалликлари.

7. Ҳомиладорликдаги ўзгаришлар.

VI. Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида учрайдиган туғма ва генетик аномалиялар (невус ва эпителиал дисплазия, эпидермоидли киста, географик, бурмали, ромбосимон ва тукли глосситлар, glandулярли хейлит, псориаз, Дарье касаллиги, туғма пахионихия ва бошқалар).

VII. Ўсмаолди касалликлари, хавфли ва хавфсиз ўсмалар:

1. Боуен касаллиги, сўгалли ўсмаолди касаллиги, преанцерозли Манганотти хейлити.

2. Лейкоплакия, папиллома ва папилломатоз, кератоакантома, тери шохи.

3. Хавфсиз ўсмалар.

4. Хавфли ўсмалар.

Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида патологик жараёнларнинг ривожланишига касалликни келтириб чиқарувчи сабабдорнинг кучи, тури, таъсирнинг ўрни, унинг муддати, маҳаллий тўқиманинг ҳолати, ташқи ва ички шароитлар, организмнинг реактив ҳолатлари муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун бу касаллик-

ларни даволашда аввало касалликнинг келиб чиқиш сабабларини, бошланиш даврини аниқ билиш зарур.

Тишнинг кариес касаллигида, тишда тошлар йиғилганда, пародонтит ва пародонтоз касаллигининг ривожланишида, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси касаллигида ва унинг тузалиб кетишида сўлак муҳим роль ўйнайди.

Оғиз бўшлиғига уч жуфт йирик сўлак безларининг йўллари очилади. Булар: қулоқ олди, жағ ости ва тил ости безларидир. Булардан ташқари оғиз шиллиқ пардасида майда-майда сўлак безлари мавжуд. Бу безлар ишлаб чиқарган секрет сўлак ҳисобланади.

Одамда ўртача ҳисобда 1 суткада 1,5—2 литргача сўлак ажралиб туради. У нейтрал, кучсиз ишқорий реакцияга эга бўлиб, 30 дан ортиқ фермент, 20 га яқин эркин аминокислоталар, турли хил дармон-дорилар (витаминлар) дан ташкил топган. Сўлакда хлоридлар, фосфатлар, бикарбонатлар, фтор, йод, бром, роданит, кальций ва бошқа анорганик моддалар бор.

Сўлакнинг таркиби одам организмининг ички касалликлар (умумсоматик касалликлар) ида ўзгаради. Масалан, ошқозон ва ўн икки бармоқли ичак ярасида сўлакдаги азот миқдори кўпаяди. Уремия билан кечувчи нефрит (бўйрак шамоллаши) касаллигида ҳам азот миқдори ошиб кетади. Шунинг учун умумсоматик касалликларида сўлак таркибини текшириш тўғри ташхис қўйишда катта аҳамият касб этади. Умумсоматик касалликларда ва организмнинг қариб бориш жараёнида сўлак таркибининг ўзгариб бориши тиш тошларининг кўплаб пайдо бўлишига ва милк касалликлари (гингивит) нинг ривожланишига олиб келади.

Сўлакда лейкинлар, опсонинлар, лизоцим, липаза каби бактерияларга қарши омиллар бор. Лейкинлар лейкоцитлардан ажралиб чиқиб, баъзи микробларнинг тараққий этишига йўл қўймайди. Опсонинлар микробларнинг фагацитозланишини тезлаштиради. Лизоцим бактерияларни эритиб юборади. Липаза микробларнинг липоидли пардасининг сўрилишини таъминлайди, натижада микробларга қарши моддаларнинг таъсир қилишига шароит яратиб беради.

Сўлакнинг хусусияти, таркиби, миқдори организмдаги ўзгаришлар билан узвий боғлиқдир. Яъни у ҳар хил ички касалликларда турлича ўзгариши мумкин.

Оғиз бўшлиғи турли хил шаклдаги микробларга жуда ҳам бой ва улар оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси касалликларининг ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Организмдаги барча ўзгаришлар, оғиз бўшлиғидаги ҳар хил микробларнинг миқдори, хусусиятларининг ўзгаришига сабабчи бўлади.

Стрептококклар, стафилококклар, пневмококклар, энтерококклар, вибрионлар, замбуруғлар, ҳар хил спирохеталар, таёқчасимон микроблар ва бошқа вируслар оғиздаги физиологик ва патологик жараёнларда фаол қатнашади. Улар овқат қондиқларининг чиришини кучайтиради ва касаллик кўзгатувчи микробларнинг кўпайиб кетишига йўл қўймайди (Файзуллаев Г.Н., Епишев В.А., 1983).

Оғиз бўшлиғидаги микробларнинг тури, сони, хусусияти истеъмоқ қилинадиган овқат миқдори ва сифатига, сўлак миқдори ва таркибига, шахсий гигиенага амал қилишга, иқлимий шароитларга, организмдаги ички ва ташқи ўзгаришларга боғлиқдир.

Стоматологик касалликларнинг пайдо бўлиши ва авж олишида микроблар, вирусларнинг аҳамияти катта. Шунинг учун уларни даволашда микроблар, вирусларга қарши қўлланиладиган ҳар хил дориларни, халқ табobatiда ишлатиладиган ўсимликларни оқилона ишлатиш, касалликни тез ва бутунлай даволашнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

Оғизда турли патоген микробларнинг кўп бўлишига қарамай, оғиздаги касалликлар кўпинча енгил кечишига ва тез тўзалишига оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг ҳимоя қилиш хусусияти кучли бўлганлиги сабаб бўлади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси яна бир қанча ўта муҳим вазифаларни бажаради. Булардан бири унинг буфер вазифасини бажаришидир, яъни у оғизга тушган ишқор ва кислоталарни тезда нейтраллаш ва оғиз бўшлиғи рН муҳитини нормаллаштиришдан иборатдир.

Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси ҳимоя вазифасини бажариш хусусиятига ҳам эга. Бу вазифа унинг ҳар хил омилларга, яъни ҳам анатомик, ҳам функционал омилларга асосланган. Уларга эпителий тўқимасининг нотекис мугузланиши, эпителий ҳужайрасининг митотик фаоллиги ва унинг регенератив (кўпайиш) хусусияти, у ерда модда алмашинувининг фаоллиги, гликоген моддасининг кўп тўпланиши, ҳужайра элименти-нинг жуда кўп миқдорда шиллиқ парданинг шахсий қатламида мавжудлиги ва лейкоцитларнинг оғиз бўшлиғига тушиб туриши, сўлакнинг бактериоцид таъсири, шиллиқ парданинг танлаб сўриш қобилияти ва физик жиҳатдан мустаҳкамлиги ва бошқалар киради.

Шундай қилиб, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг анатомо-физиологик ҳолатини яхши билиш одамнинг баъзи ички касалликлари натижасида оғиз бўшлиғида вужудга келадиган ўзгаришларни тушуниб олишга ва шунга яраша даво ишларини олиб боришга катта ёрдам беради. Лекин шуни айтиб ўтиш

керакки, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг барча касаллик-лари ва уларнинг белгилари маълум бир ички касалликларига тўғри келавермайди. Баъзан, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси касаллигининг баъзи бир белгилари (симптомлари) ни организм тизимининг ҳар хил функционал ва органик ўзгаришларида учратиш мумкин. Шунинг учун оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси ва ички касалликларнинг бир-бирига боғлиқ ҳолатини ўрганишда беморни динамик кузатиб бориш катта аҳамият касб этади. Бунда бирламчи пайдо бўлган касаллик белгисидан то унинг ривожланиш чўққисигача бўлган босқичларни кузатиб бориш муҳимдир. Шифокорга тўғри ташхис қўйишга тўсқинлик қиладиган, уни қийин ҳолатга қўядиган нарсаяна шуки, оғизда учрайдиган жуда кўп миқдордаги иккиламчи омиллар оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси касаллигининг ривожланишига кўшимча таъсир қилади. Бу омилларга қуйидагилар мисол бўла олади: овқат истеъмол қилаётганда ва уни майдалаётган вақтда шиллиқ парданинг нотўғри қўйилган пломба ёки нотўғри тайёрланган, ўз функциясини йўқотган стоматологик тиш протезлари томонидан жароҳатланиши, кариес натижасида емирилган ва ўткир кирралари пайдо бўлган тишларнинг механик жароҳат етказиши, тиш протези ва пломбалар учун ишлатиладиган ашёлар, дори моддалари, овқат аллергенлари, тиш пастаси, косметик ва гигиеник ашёлардаги кимёвий моддаларнинг оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасига салбий таъсири натижасида келиб чиқадиган реакциялар ва бошқалар.

Шунинг учун ҳам аралаш ҳолатда келиб чикувчи стоматологик касалликларга тўғри ташхис қўйиш ва уни даволаш учун беморларни ҳар томонлама (комплекс) ва чуқур текшириш катта аҳамиятга эга.

Стоматологик касалликларнинг кўплиги ва мураккаблиги тўғрисида шу соҳада мутахассис бўлмаган китобхон бу масалада аниқроқ маълумотга эга бўлиши керак деб лозим топдик. Шу мақсадда стоматология амалиётида кўп учрайдиган тиш қаттиқ тўқимаси, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси ва бошқа баъзи бир юз-жағ соҳасида учрайдиган касалликлар ҳақида батафсилроқ қуйида тўхталиб ўтмоқчимиз.

ТИШ ҚАТТИҚ ТЎҚИМАСИ ВА ЮЗ-ЖАҒ СОҲАСИ КАСАЛЛИКЛАРИ

КАРИЕС (caries) — патологик жараён бўлиб, тиш қаттиқ тўқималарининг секин-аста емирилиб чириши натижасида, қаваклар ҳосил бўлиши билан юзага келадиган касаллик. Бу

касаллик ижтимоий касаллик ҳисобланиб, дунёнинг 90% дан ошиқ аҳолиси касалланган. Дастлабки вақтда оғриқсиз кечади. Кавак чуқурланиб, тиш пўласига (мағзи) яқинлашганда ширин, нордон оқатга, иссиқ совуққа ва тиш қавагига овқат кириб қолганда, тез ўтиб кетадиган оғриқ сезилади.

Кариес касаллигининг 4 босқичи (ёки тури) тафовут қилинади. Булар: тиш доғи, юза кариес, ўрта кариес ва чуқур кариесдир. Ҳар бир босқич (тури) ўзига хос клиник кўриниш ва клиник симптомлар билан кечади.

ФЛЮОРОЗ (fluorum) — бу тиш касаллиги организмнинг фтор моддаси билан сурункали заҳарланиши натижасида тиш эмаль қаватининг ўзгариши ҳисобланади. Бунга кўпинча истеъмол қилинувчи сув ва овқат маҳсулотида фтор моддасининг кўпайиб кетганлиги сабаб бўлади.

Флюороз касаллигида тиш эмаль қавати доғ билан қопла-нишидан ташқари, тиш юзасининг ҳамма ерига тарқалган тим-жигар рангли майда заррачалар учрайди. Бундай пайтда эмаль осон емирилувчан ва уқаланувчан бўлиб қолади ва тишга емирилган кўриниш бериб туради.

ГИПОПАЗИЯ (hypoplasia) — бу тиш қаттиқ тўқимасининг ривожланиш босқичида ҳосил бўладиган нуқсон ҳисобланади. Тиш қаттиқ тўқимаси тузилишининг бузилишини эмаль қава-тининг ўзгаришидан билса бўлади. Эмаль ўзининг текис, сил-лиқ, ялтироқ юзасидан айрилиб, хира рангли ва мўрт бўлиб қолади.

ПУЛЬПИТ (pulpitis) — тиш пульпа тўқимасининг яллиғла-ниши. У кариоз қавақдан инфекциянинг ўтиши ёки бошқа ма-ҳаллий таъсиротлар натижасида (масалан, кимёвий қўзғатув-чи дорилар таъсирида, механик таъсирлар, тишни сунъий қоп-ламага гайёрлаш учун чархлаганда, жароҳатлар таъсирида пульпа очилиб қолганда) юзага келадиган касаллик. Касал-ликнинг ўткир даврида тиш ўхтин-ўхтин оғриб, беморни бе-зовта қилади ва бу оғриқ бутун жағ, қулоқ ва чаккага тарқала-ди. Оғриқ тўсатдан бошланиб, тез тўхташи билан характерла-нади. Сурункали даврида оғриқ иссиқ-совуқдан бошланади ва кечалари кучаяди.

ПЕРИОДОНТИТ (periodontitis) — тиш илдиз цементини ўраб турувчи, боғловчи тўқималарда пайдо бўладиган яллиғ-ланиш жараёни. Бу пульпит касаллигини вақтида даволамас-лик натижасида, унинг асорати тезда намоён бўлади. Микро-блар (инфекция) тиш илдизининг каналлари орқали тиш атро-фини ўраб турувчи тўқима (периодонт) га ўтади. Натижада

тишда доимий зирқилловчи оғриқ пайдо бўлиб, тишни-тишга босганда кучаяди ва касал тиш ўсиб қолгандек туюлади.

Бундай ҳолат периодонт тўқимасининг жароҳатланиши ту-файли, яъни нотўғри протез қўйилганда, пломбаларни ба-ланд қилиб қўйилганда ёки бошқа жароҳатлар таъсири нати-жасида ҳам намоён бўлиши мумкин. Оғриқ ўткир периодон-тит ва сурункали периодонтитнинг қайта зўрайиши вақтида пайдо бўлади. Касалликнинг сурункали шакли оғриқсиз ке-чиши мумкин.

ПЕРИОСТИТ (periostitis) — Суяк усти пардасининг яллиғ-ланиши, суяк усти пардаси ва суяк орасида сероз ёки йирин-гли экссудат тўпланиши билан кечадиган касаллик — халқ ти-лида “пилла” (флюс) деб юритилади. Периостит кўпинча пе-риодонтит касаллигининг асорати бўлиб, бошқа сабаблардан ҳам келиб чиқиши мумкин. Масалан, ақл тишларининг оғир чиқишида, радикуляр киста, ярим ўсиб чиққан ва ўсиб чиқма-ган суяк тўқима ичида қолган — ретенция тишларнинг яллиғ-ланишидан, пародонтит касалликларида, тишларни консер-ватив даволаганда, жароҳат (травма) оқибатида ва тишлар оғир (мураккаб) жароҳат билан олинганда рўй бериши мумкин. Ка-саллик тиш соҳасидаги ва жағ суягида доимий зирқилловчи оғриқ билан бошланиб, тиш атрофида милклар қисариб, ўтиш бурмасида шиш пайдо бўлади ва шиш атроф тўқималарига та-рқалиб, тана харорати кўтарилади.

ЖАҒ ОСТЕОМИЕЛИТИ (osteomyelitis) — Жағ остеомиели-ти периодонт тўқимасида пайдо бўлган микробларнинг жан-суяклари қаватиға ўтиб бориши натижасида келиб чиқадиган жағ суяги касаллигидир. Тиш орқали пайдо бўладиган остео-миелитлар (одонтоген остеомиелит) жуда кенг тарқалган (35-55%). Бунда асосий сабабчи даволанмаган тиш ҳисобланади. Баъзи вақтда тишни жарроҳлик йўли билан олинганда илдиз катакчаларига микробларнинг тушиб қолиши натижасида ҳам содир бўлиши мумкин.

Пародонт касаллиги бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлган тиш ва тиш атрофидаги тўқималар комплекси (йиғиндиси) — милк, альвеоляр ўсимта, суяк пардаси, суяк ва периодонтнинг ка-салланиши билан характерланади. Бу касалликнинг эски номи “альвеоляр пиоррея” бўлиб, аҳолининг 50% дан ортиғи касал-ланган. Пародонт касаллиги ўзига хос сурункали касаллик бўлиб, ВОЗ классификацияси бўйича беш турга бўлинади: 1 — гингивит; 2 — пародонтит; 3 — пародонтоз; 4 — пародонтолиз; 5 — пародонтома.

Улардан энг кўп учрайдигани ва гиёҳлар ёрдамида даво-
лаш мумкин бўлганлари гингивит ва пародонтитдир:

ГИНГИВИТ (gingivitis) — милк яллиғланиши касаллиги бўлиб, бунда милклар қизариб, тишлараро сўрғичлар катта-лашиб шишади ва қонайдиган бўлиб қолади. Милк усти ва милк ости тошлар йиғилиб оғиздан ноҳуш ҳид келади. Гингивитнинг катарал, гипертрофик, ярали-некротли хиллари бўлади.

ПАРОДОНТИТ (parodontitis) — бу касалликда тишнинг та-янч аппарати — пародонт суяк альвеоласи аста-секин емири-либ, дастлабки вақтда оғриқсиз кечади. Кейинчалик милклар шишади, қонайди, тиш-милк патологик чўнтаклар ҳосил бўлиб, йиринг оқа бошлайди, тиш бўйни, тиш илдизи очилиб, тиш-лар қимирлаб қолади. Вақтида даволанмаса, кўринишидан соғ-бутун тишлар қимирлаб, туша бошлайди. Оғиздан ноҳуш ҳид келади.

ОФИЗНИНГ НОХУШ ҲИДИ (unpleasant odor brom cavum oris). Оғиздан ноҳуш ҳиднинг келишига ҳар хил сабаблар бўла-ди: оғиз бўшлиғи тозаллигига (гигиенасига) риоя қилмаслик, тишдаги кариоз каваклар, гингивит, пародонтит, стоматит ка-салликлари ва юқори нафас йўллари сурункали касалликла-ри, меъда-ичак касалликлари ва ҳоказо.

АҚЛ ТИШНИНГ ОФИР ЧИҚИШИ (pericoronaritis). Бундай ҳолат, асосан пастки ақл тишлар чиқаётганда содир бўлади. Шиллиқ қаватнинг ҳар хил сабабларга кўра яллиғланиши ту-файли тиш кучли оғриқ билан ёриб чиқади. У ўткир ва сурун-кали кечади. Ақл тиш соҳасида милклар қизариб, шишиб ял-лиғланади, овқат чайнаганда шу тиш соҳасида ва ютинганда томоқда оғриқ бўлади. Баъзан жағни очиш қийинлашади, тана ҳарорати кўтарилиб, пастки жағ ости лимфа тугунлари катта-лашади. Баъзан ақл тиш ёриб чиқиши жараёнида перикоро-нарит, периостит, абсцесс ва флегмона каби асоратлар бери-ши мумкин.

ЧИПҚОН (ФУРУНКУЛ-furunculus), ХЎППОС (КАРБУНКУЛ-carbunculus). Чипқон юз-жағ тери ости тўқима клетчаткасида содир бўладиган касаллик. Фурункул — юз-жағ соҳасидаги тук ости тугуни (фолликула) ва ёғ безларининг яллиғланишидир. Карбункул эса бир-бирига яқин жойлашган бир нечта чипқон-ларнинг бирлашишидир. Чипқон бошланишида терида кички-на қизарган папула пайдо бўлиб, секин-аста катталашиб йи-ринг йиғади ва кучли оғриқ билан кечади.

НЕРВ ТИЗИМИДА РЎЙ БЕРАДИГАН КАСАЛЛИКЛАР (ГЛОССАЛГИЯ, НЕВРИТ, УЧ ТАРМОҚЛИ НЕРВ НЕВРАЛГИЯСИ)

ГЛОССАЛГИЯ (glossalgia) — тил сезгирлигининг бузилиши, тилнинг бирор соҳаси ўз-ўзидан сабабсиз ачиши, оғриши ва санчиқ билан кечадиган касаллик. Лекин тилга юзаки қаралганда ҳеч қандай ўзгариш кўринмайди. Овқат истъеомол қилганда оғриқ ва санчиқлар бўлмайди.

НЕВРИТ (neuritis) — уч тармоқли нервнинг яллиғланиши. Касаллик юз-жағ соҳасида уч тармоқли нерв иннервация қиладиган соҳаларда оғриқ пайдо бўлиши билан кечади. Оғриқ ўз-ўзидан, беихтиёр равишда сирқилловчи хусусиятга эга бўлиб, зарарланган (жароҳатланган) нерв соҳасига босганда кучаяди. Неврит енгил шаклда, сурункали ва оғир ҳолатларда кечиши мумкин.

НЕВРАЛГИЯ (neuralgia) — сурункали касаллик бўлиб, қисқа муддатли, бирдан тутиб-тутиб, сирқиллаб, электр токи урганидек, куйдирувчи кучли оғриқ билан кечадиган касаллик. Зарарланган (жароҳатланган), яъни оғриқ бўлаётган соҳани бармоқ билан қаттиқ босганда оғриқ тўхтади.

СТОМАТИТЛАР

1. Механик зарарланиш туфайли рўй берадиган стоматитлар.

Механик таъсирларнинг оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасини эзиши, босиши, қирқиши натижасида декубитал стоматитларни келтириб чиқаради. Механик таъсир қилувчи омиллар жуда кўп учрайди. Булар: тиш тошлари, нотўғри қўйилган тиш пломбалари, нотўғри тайёрланган олиб қўйилувчи ва олинмас тиш протезлари, олиб қўйилувчи тиш протезларининг илгак (кламмер) лари, ўткир тиш қирралари, қаттиқ овқатлар, суякли гўштлар, балиқ қилтаноғи, тиш ковлагичлар ва бошқалардир. Ушбу механик сабабларнинг таъсирида тил, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси қонайди, жароҳатланиш натижасида яралар ҳосил бўлади, тиш оғрийди, ўткир яллиғланиш секин-аста 3—4 кунда сурункали яллиғланишга айланади.

Механик зарарланиш натижасида оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида қон айланиш бузилади, шиллиқ парда аввал оқаради, сўнгра қизаради, тўқималар кўкимтир тусга киради, пуфаклар ҳосил бўлади, улар тезликда ёрилиб, эрозиялар ҳосил қила-

ди. Оғизда сўлак ажралиш кучаяди, оғриқ пайдо бўлади ва ўша ер қонайди ва бора-бора ярага айланади. Бу яралар декубитал яралар деб юритилади. Яраларда некротик жараён (тўқималарнинг ўлиши) пайдо бўлиб, атрофи кенгаяди ва чуқурлашиб боради. Узоқ даволаш натижасида тузалмаса, баъзан ўсма касаллигига айланиб кетиши мумкин.

2. Кимёвий зарарланиш туфайли пайдо бўладиган стоматитлар.

Турли кислота, ишқор ва бошқа кимёвий моддалар таъсирида тил ва оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида ҳосил бўлган касалликлар кимёвий стоматитлар деб аталади.

Юқори концентрацияли кимёвий моддалар таъсирида ўткир кимёвий яллиғланиш пайдо бўлади. Бунда оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси оқиш рангга киради, шишади ва 3-4 кун ўтгач, некротизланган эпителий пардаси кўчиб тушади, қаттиқ оғриқ бўлади. Бу стоматит тузалгандан сўнг ўрнида чуқур чандиқлар ҳосил бўлади.

3. Физик зарарланиш туфайли пайдо бўладиган стоматитлар.

Иссиқ овқат, иссиқ чой, иссиқ ҳаво ёки буғ, баъзан ўт-олов, электр токи ва шу каби термик омиллар таъсирида оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси, тил ва юз терисини куйдиради.

Куйиш жараёнини бир неча турларга бўлиш мумкин. Булар: энгил, ўрта ва оғир турдаги куйишлардир. Энгил турдаги куйишда оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси биров шишади, қизаради ва энгил катарал яллиғланиш жараёни кузатилади.

Ўртача турдаги куйишда оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида пуфаклар ҳосил бўлади. Улар тезда ёрилиб, юза ва чуқур яралар ҳосил қилади.

Оғир турдаги куйиш жараёнида оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси куйиб емирилишга (некротизга) учрайди ва устки томондан некротик парда ҳосил қилади. Бу емирилган тўқима йиринглаши натижасида турли шакл ва чуқурликдаги оғриқли яралар ҳосил бўлади. Бундай пайтда қаттиқ оғриқ гаплашиш ва овқатланишни қийинлаштиради.

4. Одам организмида учрайдиган ички (умумсоматик) касалликлар туфайли оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида пайдо бўладиган ўзгаришлар ва стоматитлар.

А. Меъда-ичак касалликлари ва оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси.

Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида жойлашган кўпдан-кўп рецепторлар меъда-ичак йўлининг секретор ва мотор вазифаларни бажариш ҳолатига таъсир қилувчи рефлекслар манбаи

бўлиб ҳисобланади. Иккинчи томондан эса оғиз бўшлиғи одам ички органларида кечаётган патологик ўзгаришларни ўзида акс эттирувчи "ойнаи-жаҳон"дир. Меъда-ичак касаллигида оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида бўладиган ўзгаришларнинг келиб чиқишида биринчи навбатда юқумли омил сабаб бўлади.

Ўтказилган илмий текширувларимиз шуни кўрсатдики, меъда-ичак йўлларида вужудга келган касалликлар билан биргалликда оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида ҳам маълум ўзгаришлар кечади. Ушбу жараён тил шиллиқ пардасининг шишиши ва тил сўргичларининг силлиқлашиши, оғизнинг қуриб қолиши ва бошқа аломатлар билан характерланади. Бу ўзаро муносабат меъда-ичак йўлининг оғиз бўшлиғи билан анатомик, физиологик ва гуморал йўллар билан узвий боғлиқлигидан далолат беради.

Меъда шиллиқ пардасининг яллиғланиши — гастрит касаллиги ўткир ва сурункали тарзда кечиши мумкин. Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси ўзгаришлари асосий касалликнинг тури ва давомийлиги билан боғлиқдир. Сурункали гастрит касаллигида тил шиллиқ пардасида шиш, тил устида караш пайдо бўлади. Меъда секретор вазифасининг пасайиши билан кечадиган гастрит вақтида эса дескваматив глоссит ва тил сўргичларининг атрофияси кузатилади. Аммо меъда секретор ҳолатининг ошиши билан кечаётган гастрит вақтида тил сўргичларининг катталашиши, яъни гипертрофияси кузатилади. Сурункали гастрит вақтида кўпинча оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида патологик ўзгаришлардан — қайталувчи афтоз стоматити, қизил ясси темирлатки, баъзан эса ўткир афтозли стоматит, лейкоплакия, хейлит учрайди. Стоматоскопик текшириш вақтида гиперкератоз, шиллиқ парданинг гиперемияси, тиш ости ва усти тиш тошларининг кўплаб тўпланиши, фронтал тишлар соҳасида эса милк тўқимасининг яллиғланиши, унинг суюқлик билан тўлганлиги (инфильтрация), милкларнинг қон талашиши ва улардан сероз, баъзан эса қон аралаш суюқликнинг сизилиб чиқиши кузатилади, патологик тиш-милк чўнтаклари ҳосил бўлади. Бундан ташқари, оғиз бўшлиғида юза эпителий тўқимасининг ва шиллиқ моддасининг кўплаб ажралиши гастрит касаллиги учун характерлидир.

Сурункали гастрит касаллигида оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасида кузатиладиган клиник ўзгаришлар меъда ярасида бўладиган ўзгаришлардан кам фарқ қилади. Бунда тил усти эпителий тўқимаси ўзгаради, тил усти кўчиши қийин бўлган караш билан қопланади. Милк шиллиқ пардаси ва альвеоляр ўсимта шиллиқ пардаси кўкимтир рангда бўлиб, суяк тўқимаси ва шил-

лик пардада атрофик (сўрилиш, емирилиш) жараён кетаётганлиги кузатилади.

Ўн икки бармоқли ичак яраси билан касалланган беморларда, умумкасаллик зўрайган пайтда, тил шиллик пардасининг шишиши, унинг катталашганлиги ва тилнинг ён ва олд қисмларида тишларнинг изи тушиб қолганлиги кўрилади.

Тилнинг тишларга тегиб турган ерларида кичик-кичик эрозиялар (яралар), эпителий тўқимасининг ингичкаланган ерлари, милklarнинг яллиғланиши кузатилади. Бундай вақтда беморлар тилнинг ачишига, қаттиқ оғришига, милklarнинг қонашига ва нохуш ҳид келишига шикоят қилади.

Меъда-ичак касалликларида дармон-дорилар сўрилишининг бузилиши туфайли уларнинг етишмовчилиги бўлиши мумкин, бу эса ўз навбатида сурункали гингивитнинг келиб чиқишига ва тиш альвеоляр ўсимталарнинг атрофик ўзгаришларига сабаб бўлади.

Йўғон ичакнинг яллиғланишида (колит) 80% дан кўпроқ беморда сурункали қайталаниб турувчи афтоз стоматитлар бўлади. Касаллик бошлангандан сўнг, 2—3 кун ўтиши билан оғиз бўшлиғи шиллик пардасида ва тил шиллик пардасида бир неча (1—3) афта ҳосил бўлади. Бундай пайтда оғизда қичишиш, ачишиш ва бироз оғриқ сезилиши мумкин. Афта пайдо бўлганда оғриқ кучайиб, овқат ютиш, гаплашиш қийинлашади, сўлак кўп ажралади. Касаллик сурункали яллиғланиш жараёни бўлиб, бириктирувчи тўқимада эпителиоидли, лимфоцитларга бой инфилтратлар ҳосил бўлади. Бунда лимфа ва қон томирлари кенгаяди, эпителий қавати қалинлашиб, некротик жараён натижасида кулранг тусли қараш пардага айланади. Бу қараш парда микробларга жуда бой бўлади. Афталар асосан 10—14 кунда чандик қолдирмай тузалиб, беморнинг аҳволи яхшиланади. Лекин бироз вақт ўтгач, яна қайталанади. Бу қайталаниш бир неча марта бўлиши мумкин. У беморнинг тинкасини қуритади. Қайталаниш ойлаб, хатто йиллаб бўлиши мумкин, шунинг учун бу касаллик сурункали қайталовчи афтали стоматит деб юритилади.

Б. Юрак-қон томир тизим касалликлари ва оғиз бўшлиғи шиллик пардаси.

Юрак-қон томир тизимидаги турли хил касалликлар қанчалик турли-туман ва кўп қирралик бўлса, оғиз бўшлиғи ва тил шиллик пардасидаги патологик ўзгаришлар шунчалик турли-тумандир. Умумсоматик касаллик қанчалик оғир кечса, оғиз бўшлиғи шиллик пардасида ўзгаришлар ҳам шунчалик кучлироқ бўлади. Бундай касалликлар вақтида оғиз бўшлиғи шил-

лиқ пардаси кўкимтир рангга киради, шиш пайдо бўлади, кўпинча жуда оғриқли, қийин тузалувчи йирик афтали стоматитлар пайдо бўлади. Эрозиялар, трофик некрозли яралар, гингивостоматитлар тараққий эта бошлайди. Яралар асосан тил ёнида, юзасида, тил устида, лунж, милк ва танглайда бўлиб, ўзига хос тарзда шаклланади. Яра унча чуқур бўлмай, унинг юзаси ва атрофидаги тўқималар некрозланади ҳамда устки қисмида караш ҳосил бўлади. Улар оғрийди, оғиздан нохуш ҳид келади, сўлак кўп ажрала бошлайди.

Организмда қон айланиш жараёни бузилганда кўпинча милк қонайди ва шишиб қизаради. Тиш тошлари пайдо бўлиб, патологик тиш-милк чўнтаклари ҳосил бўлади. Милкларни босган вақтда улардан йиринг чиқади. Тишлар қимирлай бошлайди ва жағ суягининг альвеоляр ўсиқлари сўрила бошлайди. Тишлар қимирлаб, илдиз қисмлари очилиб боради ва чайнов ҳаракатлари натижасида тиш қаторларининг иккиламчи шакл бузилиши (деформация) вужудга келади. Тиш қаторларининг бундай шакл бузилиши кейинчалик ортопедик стоматологик ёрдам кўрсатишни қийинлаштиради.

Бу кузатилган симптомакомплекс симптоматик пародонтоз касаллигининг асосий белгилари бўлиб ҳисобланади.

Шунингдек, жигарда қон айланиш сусайи анда, танглай шиллиқ пардаси сариқ рангга киради. Стенокардия пайтида оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси қон томирлари торайгани учун оқий рангга бўлади. Бундай пайтда, юрак билан бирга оғиз, тилнинг чап томони оғрийди.

Шундай қилиб, организмда қон айланиши бузилиши натижасида оғиз бўшлиғи, тил шиллиқ пардаси шишади. Бунинг натижасида тил ён томонларида, учида, лаб шиллиқ пардасида тиш ўринлари ҳосил бўлади. Тил сўргичлари (кўпроқ ипсимон сўргичлар) атрофияга учрайди. Тилнинг юзаси силлиқ бўлиб, қизариб шишади ва унинг сезгирлиги ошади ҳамда таъқи таъсир натижасида тезда шикастланади. Бунда эрозия, яралар пайдо бўла бошлайди. Кўпинча лунж шиллиқ пардасида ва юмшоқ танглайда майда қон қуйилиши кузатилади.

Камқонлик. Соғлом одамда меъданинг пастки қисмидаги безлар ишлаб чиқарадиган гастромукопротеин витамин В₁₂ билан бирикади. Гастромукопротеин меъда безларидан кам ишлаб чиқарилиши натижасида витамин В₁₂ етишмовчилиги келиб чиқади, бу эса камқонликка сабаб бўлади. Оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси, тери, лаб қизил хошияси камқонлик натижасида оқаради. Нерв тизимида функционал ўзгаришлар бўлади ва таъм билиш пасаяди. Нерв толаларидаги

дегенератив ўзгаришлар натижасида мушаклар оғрийди. Тил сатҳида қизил йўллар ҳосил бўлади, тил сўргичлари йўқола боради. Тил силлиқ, худди тозалангандек бўлиб қолади, ачишиб оғрийди. Бундай пайтда тишларда кариоз касаллиги кўпая боради.

Гемофилия. Гемофилия касаллигида оқайтган қон қуйилмайди, тромбопластин моддасининг синтези бузилади ва қон ивимаслиги натижасида тиш олинганда, бирор бир жарроҳлик ёрдам кўрсатилганда, жароҳат бўлган ерлардан қон оқиши тўхтамайди. Бу эса кўпинча кўнгилсиз ҳодисаларга олиб келиши мумкин.

Гемофилия касаллигида тери, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси камқонлик натижасида оқаради. Майда-майда қон қуйилиши пайдо бўлиб, булар бирлашиб гематомалар ҳосил қилади. Милк қонайди, бурундан, меъда-ичак йўлларида, бўйракдан қон кетиши мумкин, Мияга, юракка, кўз қосасига ва бошқа ички органларга қон қуйилиши мумкин.

Лейкозлар. Лейкоз касаллиги қон ҳосил қилувчи органлар тизимининг ўсма характердаги касаллиги бўлиб, периферик қонда, етилмаган оқ қон таначаларининг (лейкоцитларнинг) жуда ҳам ошиб кетиши кузатилади.

Ўткир лейкоз касаллигининг клиник кўринишида анемия (камқонлик), геморрагик синдром ва иккиламчи септик-некротик гингивит, гипертрофик гингивит, хейлит, оғиз бурчагининг бичилиши (яраси) ва геморрагик синдром белгилари учрайди. Тил юзаси тўқ-қўнғир рангли караш билан қопланади; тил усти ён соҳаларини кўпинча чуқур яралар қоплаб олади (яралар глоссит); баъзида макроглоссия, яъни тилнинг катталашиши кузатилади, оғиздан ёқимсиз (ноҳуш) ҳид келади. Кўпинча тишларнинг пародонт тўқимаси атрофияга (емирилишга) учраб, улар қимирлаб қолади. Қимирлаган ёки касалланган тишларни олиб ташлаш вақтида эса узоқ вақт қон кетиши кузатилади.

В. Эндокринологик касалликлар ва оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси.

Қандли диабет касаллиги меъда ости беши ишлаб чиқарадиган гармон — инсулиннинг етарли миқдорда ишлаб чиқарилмаслиги натижасида келиб чиқади. Қандли диабет касаллиги эндокрин безлар касаллиги ичида энг кўп (10%) учрайди ва умумсоматик (ички) касалликларнинг 1-2% ини ташкил этади. Қандли диабет касаллигида қондаги глюкоза миқдори кескин равишда ошиб кетади (80-120 мг % ўрнига 200-400 мг %

ва ундан ортиқ бўлиши мумкин). Бундай пайтда сийдикда қанд микдори аникланади (1-5 %).

Бу касалликда сўлак ажралиши кескин камаяди, оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси, терининг тўсиқ (мудофа) вазифаси сусаяди, микроблар таъсирида яллиғланиш содир бўлиши кузатилади. Терида кўпинча йирингли жараёнлар бошланади. Оғиз бўшлиғи, тилнинг шиллиқ пардаси қуриydi, қизаради, механик таъсир натижасида ўша ерларга қон қуйилади, эрозиялар, яралар пайдо бўлади. Милк қонаб оғрийди, кўкимтир-қизил рангга киради, милклар шишади. Тиш тошлари ҳосил бўлиб, патологик тиш-милк чўнтақларини келтириб чиқаради. Улардан қон, йиринг чиқиб туради, оғиздан нохуш ҳид келади. Жағ суяги альвеоляр ўсиқларида кўпинча вертикал, баъзан горизонтал сўрилишлар, остеопороз (минерал тузларнинг камайиши) пайдо бўлади. Тишни ушлаб турувчи боғламларнинг сўрилиши натижасида, тишлар қимирлаб, туша бошлайди. Тишларнинг тушиб кетиши натижасида ҳосил бўлган иккиламчи адентия тишларнинг қимирлашини кучайтиради ва тиш қаторларининг иккиламчи деформациясини келтириб чиқаради, натижада оғизда ўзига хос симптоматик йирингли пародонтоз касаллиги пайдо бўлади.

Қандли диабет касаллигида таъм билиш бузилади, парестезия (сезувчанликнинг ўзгариши) кузатилади. Тил, лунж, танглайдаги шиллиқ пардада сут қолдигига ўхшаш оқ рангли яллиғланиш ҳосил бўлади. Оғиз бўшлиғида оғриқли трофик яралар ҳосил бўла бошлайди. Бу яралар узоқ вақт давом этиб, тузалиши қийин бўлади.

Г. Асаб ва руҳий касалликлар ва оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси .

Асаб ва руҳий касалликларда оғизда таъм билиш бузилиши мумкин. Бунда таъм билишнинг ошиши (гипергаузия), пасайиши (гипогаузия), йўқолиши (агаузия) ва ширин маза аччиқ, аччиқ маза эса шўр бўлиб, ҳар хил ўзгариши (парагаузия) мумкин. Нерв тизими касалликлари таъсирида оғиз қуриши (ксеростомия) ёки сўлак ажралиши кўпайиб (гиперсаливация), оғиздан сўлак оқиб туриши мумкин.

Д. Юқумли касалликлар ва оғиз бўшлиғи шиллиқ пардаси .

Сил касаллиги (туберкулез).

Сил организмнинг умумий юқумли касаллиги бўлиб, уни Кох таёқчалари келтириб чиқаради. Ўпка силида бемор йўталганда балғам билан бирга миллионлаб Кох таёқчаси чиқади.

Оғиздаги шиллиқ парда қаттиқ овқатлар, тиш тошлари билан шикастланганда Кох таёқчасига организм тўқимасига кириш учун йўл очилади ва сил касаллигига хос яллиғланиш пайдо бўлади.

Сил яраси милк, танглай, альвеоляр ўсимта шиллиқ пардаларида юза, чуқур бўлмаган яралар ҳосил қилади. Бунда тишлар қимирлаб, сил яраси остидаги суяк шикастланади. Тил, лаб, лунж шиллиқ пардасининг ҳаракатчан қисмларида сил яраси чуқурроқ бўлиб, бироз шишади. Сил яраси қаттиқ оғрийди, айниқса овқатланганда бу оғриқ кучаяди. Тана ҳарорати ошади, бемор ўзини ёмон сезади. Организмда умумий қувватсизлик пайдо бўлиб, ишлаш қобилияти пасайиб кетади.

Сил касаллигида тишларда кариес, катарал гингивит, глоссит, гиперкератоз каби стоматологик касалликлари кўп кузатилади. Сил яралари тузалаётганда эпителий тўқимаси билан яхши қопланади, шу туфайли яра ўрнида билинар-билинемас чандиқларни кўриш мумкин. Сил яраси оғизда кўпинча 1-3 та дона бўлади. Сил дўмбоқчаси марказида озиксимон бузилиш пайдо бўлиб, казеоз некрозланади ва дўмбоқча ёрилиб, сил яраси ҳосил бўлади. Яра атрофида майда йирингчалар (абцесслар) ҳосил бўлиши мумкин.

Дифтерия ҳаво-томчи йўли билан юқадиган, Леффлер дифтерия таёқчаси кўзғатадиган ўткир юқумли касаллик ҳисобланади. Дифтерияда бемор ҳалқумида ўткир фибриноз яллиғланиш пайдо бўлиб, караш боғлайди, баъзан нафас олиш қийинлашиб қолиши мумкин.

Дифтерияда ҳалқум, кекирдак, трахея, танглай, тил, бурун, кўз ва терида фибриноз яллиғланиш пайдо бўлади, бодомча безлар шишиб, оғрийди. Милк, тил, лунж ва лаб шиллиқ пардасида ҳам дифтерияга хос қизариш, шиш, фибриноз яллиғланиш пайдо бўлиши мумкин, оқ кулранг караш ҳосил бўлиб, бу караш шиллиқ парда билан узвий боғлиқ бўлади, кўчирганда қонайди. Карашда дифтерия микроблари, лейкоцитлар, кўчган эпителийлар бўлади. Бунда овқат ейиш қийинлашади, оғриқ, айниқса, овқат ютилганда кучаяди. Регионар лимфа тугунлари катталашиб, оғрийди. Лабда ёриқлар, қатқалоқлар ҳосил бўлиши мумкин.

Азиз китобхон! Биз стоматологик ва турли соматик касалликлар ҳақида жуда қисқача маълумот бердик. Шу билан бирга бизга маълум бўлган адабиётлардан юқорида кўрсатилган стоматологик касалликларини даволашда доривор ўсимликларни тутган ўрнини этиборингизга тақдим этмоқчимиз.

ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАР ВА УЛАРНИНГ СТОМАТОЛОГИЯ АМАЛИЁТИДА ИШЛАТИЛИШИ

АНОР (гранат) — *Punica granatum* L — анордошлар — *Punicaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 1,5—5 м. гача борадиган бута. Гуллари қирмизи ранг. Меваси — шарсимон, кўп уруғли, нордон-ширин мазали, серсув.

Анор Марказий Осиё ва Кавказда ёввойи ҳолда ўсади. Мевали ўсимлик сифатида Марказий Осиё, Доғистон ва Қримда ўстирилади. Шифобахш қисми — меваси (пўстлоғи, шарбати, уруғи), барги ва гулидир.

Анор таркибида қанд, органик кислоталар, С витамини, ошловчи моддалар, фитонцид ва алкалоидлар бор. Анор мевасида, пўстлоғида ва баргида урсол кислотаси, гулида пунцин бўёқ моддаси бор. Халқ табobatiда унинг меваси (шарбати, уруғи), гули, пўстлоғидан тайёрланган қайнатмаси кенг қўлланилади. Анор қадимдан шифобахш ўсимлик ҳисобланиб, мева донининг шираси иштахани кўзгатади, меъда фаолиятини яхшилайти, цингага қарши восита ҳисобланади. Шунингдек у ўт, сийдик, гижжани ҳайдовчи, кучли буриштирувчи, оғрик қолдирувчи, яллиғланишга қарши ва антисептик хоссаларга эгадир.

Абу Али ибн Сино анор ҳақида шундай ёзган: "Анор — руман. Анорнинг уруғи асал билан бирга тиш оғриғига фойда қилади. Анорнинг уруғини янчиб, асал билан қўшиб оғиз оғриғига суртилса фойда қилади".

Стоматология амалиётида анор мевасининг шарбати С витамини етишмовчилиги туфайли келиб чиққан цинга, гингивит, пародонтит касалликларида милклар қонаши ва оғриғини қолдириш учун ишлатилади.

Мева пўстлоғидан тайёрланган қайнатма эса стоматитлар, гингивит, пародонтит (оғиз шиллиқ қавати касалликларида) да яллиғланишга қарши, милк қонашини камайтириш, оғиздан келадиган нохуш ҳидларни йўқотиш учун ишлатиш мумкин.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 2 чой қошиқ майдаланган анор пўстини усти берк идишга солиб, 1 стакан сув қуйилади ва 10 минут қайнатилади. Совигандан сўнг докадан ўтказилиб, оғиз чайилади ёки оғизда бироз ушлаб турилади (ванночка қилинади).

Анор гулининг шираси милк қонашини тўхтатади, кимирлаган тишларни маҳкамлайди. Бунинг учун анор гулининг ширасига докани ёки пахта пиликни (болишчаларни) шимдириб милкларга қўйилади (7-10 кун ичида 30-45 минут давомида қопланади, яъни аппликация қилинади).

АЛОЙ, САБУР (алоэ) — Aloë.

Алойнинг ҳар хил турлари бор: ҳақиқий алой, дарахтсимон алой, тиканли алой. Тиббиётда дарахтсимон алой ишлатилади. Дарахтсимон алой (алоэ древовидное — *Aloë arborescens* Mull) лолагулдошлар — *Liliaceae* оиласига мансуб бўлиб, кўп йиллик, дарахтсимон, доим яшил ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, барги оддий, юмшоқ этли, қиличсимон, гуллари бошоққа тўпланган. Меваси — уч қиррали цилиндрсимон кўсакча. Алойни тиббиётда ишлатиш мақсадида Марказий Осиё ва Кавказда махсус хўжаликларда ўстирилади. Алой хоналарда ҳам ўстирилади. Шифобахш қисми барги ва баргларидан олинган шираси бўлиб, таркибида алоин (бир қанча антраглюкозидларнинг йиғиндиси), смола, витаминлар, фитонцидлар, эфир мойи, аччиқ ва бошқа моддалар бор. Баргининг шираси иштаҳани кўзғатувчи, овқат ҳазм қилиш жараёнини яхшиловчи, ич юмшатовчи, кучли қувват берувчи (тонусни кучайтирувчи), яллиғланишга қарши, бактериоцид ва жароҳатларни битирувчи воcита сифатида таъсир қилади.

Халқ табobatiда алой барги ва унинг шираси жароҳатларнинг битишини тезлаштиришда, узоқ вақт битмайдиган яраларни, меъда ва ўн икки бармоқли ичак яраси касаллигида ва ўпка силени даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: алой дарахти — агладжун, хинд алой дарахти — хашт дахан. Барги ёки ширасини асал билан қўшиб, урилишдан қолган изларга қўйилади, яраланган милкни битиради, оғиз яраларига фойда қилади.

Илмий тиббиётда алой барги ширасидан олинган сабур препаратлари, экстракт, эмульсиялари кўп соҳаларда: кўз касалликлари, меъда-ичак касалликлари, нафас йўли, ўпка сили, сурункали артритлар ва бошқа жуда кўп касалликларни даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида алой баргидан тайёрланган сувли экстракти биоген стимулятор сифатида пародонтит касаллигини инъекция йўли билан даволашда ишлатилади. Ундан ташқари сурункали афтозли стоматит, катарал ва ярали гингивитларни даволашда яхши фойда қилади. Доривор препаратлардан сабур, инъекция учун В.П.Филатов усули буйича тайёрланган алой экстракти, алойнинг сувли суюқ экстракти, алой барги таблеткаси, алой шарбати, алой шираси, алой суюқ суртмаси (линимент), темирли алой шарбати кенг миқёсда қўлланилади.

1. Rp.: Extr. Aloes fluidi 100 ml

D.S. оғиз бўшлигидаги ярали жароҳатларни ювиш учун.

2. Rp.: Extr. Aloës fluidi 1 ml

D.t.d. N10 in amp.

S. инъекция учун.

3. Rp.: Linimenti Aloës 50 ml

D.S. яралар, жароҳатларга суркаш учун.

4. Rp.: Succī Aloës 100 ml

D.S. оғиз бўшлиғидаги ярали жароҳатларни ювиш учун.

АРПАБОДИЁН, ОДДИЙ АРПАБОДИЁН (анис, анис обыкновенный) — Anisum vulgare Gaertn. Аниссимон арпабодиён (*Pimpinella anisum* L.) — селдердошлар — *Apiaceae* oilасига мансуб бўлиб, бўйи 60-70 см. га етадиган бир йиллик ўт ўсимлик, пояси тик ўсувчи, кўп қиррали, тукли. Илдиз олди барглари узун, уч бўлакли, қирраси тишсимон. Гуллари майда, оқ рангда мураккаб соябонга тўпланган. Меваси — қўшалок писта.

Арпабодиён Марказий Осиё, Россиянинг Оврупо қисмида, Кавказ, Украина, Шимолий Кавказ ва бошқа ерларда ўстирилади. Шифобахш қисми меваси ҳисобланади. Таркибида эфир мойи, ёғ ва оксил бор. Халқ табobatiда арпабодиён меваси ва эфир мойи балғам кўчирувчи сифатида бронхит, трахеит, ларингит, кўкйўтал, нафас йўллари яллиғланиши касалликларида, ичак фаолиятини кучайтирувчи, ел ҳайдовчи ва сўрғи сифатида қўлланилади.

Абу Али ибн Сино арпабодиён — анисун тўғрисида шундай ёзади: бироз буриштиради, оғриқларни қолдиради, юз салқиганда фойда қилади.

Илмий тиббиётда арпабодиён меваларидан тайёрланган дамлама ва арпабодиён мойини юқори нафас йўллари яллиғланишида, ўпка гангрена, кўкйўтал ва гипоацид гастритларни даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида антисептик, оғриқ қолдирувчи, яллиғланишга қарши таъсир этувчи модда сифатида катарал ва ярали стоматитларни, гингивит ва пародонтитларни даволашда ишлатилиши мумкин.

Дамламани тайёрлаш учун бир ош қошиқ арпабодиён меваси устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда 20 минут дамлаб, сўнгра сузиб олиб оғиз чайишга ишлатилади.

Гингивит, пародонтитларни даволашда анис мойига дока ёки пахта пиликни шимдириб милкларга қўйилади (апликация қилинади).

Анис мойи дорихоналарда сотилади.

Rp.: Infusi fructi Anisi 200 ml

D.S. Милкларга аппликация қилиш учун (оғизни чайиш учун)

Rp.: Olei Anisi 16.0

D.S. милкларга аппликация қилиш учун.

АРЧА, ОДДИЙ АРЧА (можжевельник обыкновенный) — *Juniperus communis* L — сарвигулдошлар — Cupressaceae — оиласига мансуб бўлиб, бўйи 1-3 м.га етадиган доим яшил бута. Барги қаттиқ, бандсиз, нина шаклида пояда учта-учтадан жойлашган. Шохчаларининг учида қорамтир, шарга ўхшаш қубба мевалари бор. Оддий арча Украина, Белоруссия, Болтиқ бўйи, Россиянинг Оврупо қисми ва Ўзбекистоннинг тоғли районларидаги аралаш ва ботқоқлик ўрмонларда ўсади.

Шифобахш қисми қуббалари (меваси) бўлиб, таркибида 40% гача қанд, смола, ёғлар, олма, чумоли ва сирка кислоталари, бўёқ моддалари бор.

Табобатда арча қуббасининг дамламаси ва қайнатмаси пешоб ҳайдовчи, иштаҳани кўзғатувчи, овқат ҳазм қилиш жараёнини яхшиловчи, балғам кўчирувчи, яллиғланишга қарши антисептик таъсир қилади.

Стоматологияда арча қуббасининг дамламаси ва қайнатмасидан оғиз шиллиқ қавати касалликларида оғизни чайиш учун фойдаланилади.

Арча қуббасидан қайнатма тайёрлаш учун 1 ош қошиқ майдаланган мевасига 1 стакан совуқ сув солиб 1 соат туради. Сўнг 10 минут давомида қайнатилади. Совитиб, оғиз чайишда ишлатилади.

Rp.: Fructi Juniperi 50,0

D.S. қайнатма тайёрлаб, оғиз чайишга ишлатилади.

Rp.: Infusi baccarum Juniperi 200 ml

D.S. Оғиз чайиш учун.

АЧЧИҚ ШУВОҚ, ЭРМОН (полынь горькая) — *Artemisia absinthium* L — астрадошлар — Asteraceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 50-100 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, юқори қисми шохланган. Илдизолди барглари узун бандли 2-3 марта патсимон ажралган. Ўсимлиكنинг гул ва баргларида туклар кўп бўлгани учун кумушранг кўринади. Гуллари майда, сариқ саватчага тўпланган. Меваси — ўткир учли жигарранг писта. Эрмон Россиянинг ҳамма ерларида ва Марказий Осиёда кўп тарқалган. У аҳоли яшайдиган жойлар-

да, йўл ёқаларида, ўтлоқларда, ўрмон четлари, сув бўйлари ва экинзорларда бегона ўт сифатида ўсади.

Табобатда илдизолди барглари ва гуллаганда гулли пояларининг учи қирқиб олиб ишлатилади. Таркибида аччиқ гликозидлар, смола, эфир мойлари, С витамини, фитонцид, ошловчи моддалар ва бошқа моддалар бор.

Эрмон шифобахш ўсимлик сифатида халқ табobatiда қадимдан фойдаланиб келинади. Эрмон иштаҳани кўзғатади, овқат ҳазм қилиш жараёнини яхшилайдди, меъда ширасини оширади, шишларни сўрилтиради, яллиғланишни камайтиради, жароҳатларни битиради. Эрмон антисептик, тортишишга қарши ва энгил ухлатувчи таъсир қилади.

Абу Али ибн Сино аччиқ шувок (эрмон) — афсантин ҳақида шундай ёзади: эрмон юзнинг рангини яхшилайдди, кўз остида бўладиган гунафша рангли доғларни (изларни) йўқотади. Ўти кўйиб боғланса, кулоқ орқасидаги шишларга фойда қилади.

Илмий тиббиётда эрмоннинг препаратлари асосан меъда фаолиятини яхшиловчи, иштаҳани очувчи, баъзи манбаларга қараганда жигар касаллигида, уйқусизликда, иситмага, яра-ларга ва яллиғланишларга қарши таъсир қилувчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида оғиз бўшлиғи шиллиқ касалликларни даволашда антисептик сифатида фойдаланилади.

Rp.: Herbae Absinthii 100.0

D.S. 1 чой қошиқ майдаланган эрмон ўтини 2 стакан қайноқ сувда 20 минут усти берк идишда дамлаб кўйиб, сўнгра сузиб, оғиз чайишга ва ванночка қилишга ишлатилади.

БАРГИЗЎТ, КАТТА ЗУБТУРУМ (подорожник большой) — *Plantago major* L — зубтурумдошлар — Plantaginaceae оиласига мансуб бўлиб, кўп йиллик, калта ва йўғон илдиз пояли ўт ўсимлик. Илдиз поясининг юқори томонидан жуда кўп майда илдизлар ўсиб чиққан бўлади. Барглари эллипссимон ёки тухумсимон, текис қиррали ва йирик бўлади. Гули майда кўримсиз оддий бошоқча тўпланган. Меваси тухумсимон, кўп уруғли кўсакча.

Баргизўт Ўзбекистон Республикасининг ҳамма ерларида — йўл ёқаларида, далаларда, экинзорларда, ўтлоқларда, ўрмон четларида, ариқ бўйларида ҳамда бошқа нам ерларда ўсади.

Шифобахш қисми: барги, ер устки қисми ва шираси ҳисобланади. Таркибида полисахаридлар, гликозидлар (ринантин), каротин, аччиқ ва ошловчи моддалар, ферментлар, лимон, аскорбин кислоталари, К витамини, алкалоид, фитонцидлар, уру-

ғида эса шиллик моддалар, ёғ, углевод, сапонин ва бошқалар бор.

Халқ табобатида антисептик, яллиғланишга қарши, битирувчи, қон тўхтатувчи ва оғрикни қолдирувчи восита сифатида ишлатилади.

Баргизўт қон кетишини тўхтатади. Қуритилган ҳолда эса ачиштиришлик хусусиятини йўқотади. Шу сабабли эски ва янги яраларнинг битишига фойда қилади. Илдизини чайналса ёки қайнатмаси билан оғиз чайилса тиш оғриғини камайтиради. Баргларнинг суви (шираси) оғиз қақаланишини даволайди.

Илмий тиббиётда балғам кўчирувчи, иштаҳани яхшиловчи (аччиқ модда сифатида) анацид ва гипоцид гастритларда, сурункали колитларда, спазмолитик (ошқозон-ичак тизимининг силлиқ мушакларини бўшаштирувчи) ва яллиғланишга қарши восита сифатида қўлланилади.

Стоматологияда баргизўтнинг баргидан, ширасидан, дамламасидан оғиз шиллик қавати касалликларини (стоматит, гингивит, пародонтитларни) даволашда, тиш оғриғини камайтиришда, жароҳатларни ювиб даволашда ишлатилади.

Дамламаси:

1. Бир ош қошиқда қуритиб майдаланган баргизўтга 1 стакан қайнаб турган сувни солиб, усти берк идишда (чойнақда, термосда) дамлаб қўйилади. 2 соатдан сўнг докадан ўтказиб (сузиб), оғиз чайишда, жароҳатларни ювишда ишлатилади.

2. 2 ош қошиқ янги майдаланган баргини ёки қуритилган баргини 1,5 стакан қайнаб турган сувга солиб дамлаб қўйилади. 2 соатдан сўнг сузиб, оғиз чайишга, жароҳатларни ювишга ишлатилади.

3. Бир ош қошиқда қуритиб майдаланган баргига 1 стакан қайнаб турган сув солиб оғзи берк идишда ярим соат дамлаб қўйилади. Сўнг докадан ўтказиб оғиз чайилади.

Баргизўтнинг янги баргларидан сиқиб олинган ширасини докага ёки пахта пиликларга (болишчаларга) шимдириб, милкларга ярим соатдан бир ҳафта-ўн кун давомида қўйилади. Муолажадан аввал юмшоқ тиш чўтқаси билан милкларни ювиш тавсия этилади. Бундай муолажа гингивит, пародонтит ва стоматитларда қўлланилади.

Майда қилиб тўғралган баргизўтнинг янги баргларини докага ўраб милкларга қўйилса милк қонашини, ундаги яллиғланиш ҳолатини йўқотади.

Дорихоналарда баргизўтнинг шираси куруқ экстракти — плантоглоцид (гранула шаклида) ва майдаланган барги (дамлама қилиш учун) сотилади.

Rp.: Inf. fol. Plantaginis 200 ml.

D.S. Оғиз бўшлиғидаги жароҳатни ювиш учун.

Rp.: Succī Plantaginis 250 ml

D.S. Дамлама тайёрлаш учун.

Rp.: Plantoglucidi 50,0

D.S. Чорак стакан (1/4) қайнаган сувда эритиб, оғиз бўшлиғидаги жароҳатларни ювиш учун.

БЕХИ, ЧЎЗИНЧОК БЕХИ (айва продолговатая) — *Cydonia oblonga* Mill — раъногулдошлар — Rosaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 12 м.гача етадиган, сершоҳ дарахт. Барглари тукли, тухумсимон, банди калта бўлиб, шохларида кетма-кет жойлашган. Гуллари оч пушти, беш бўлаккли, якка, йирик. Меваси тукли, сариқ, думалоқ ёки бир оз чўзиқ, ширин буриштирувчи таъмга эга, хушбўй хидли, данакли мева.

Ватани Греция, Эрон, Кавказ. Ўрмонларда ёввойи ҳолда ўсади. Марказий Осиё, Кавказ ва Украинада маданийлаштирилган навлари ўстирилади.

Шифобахш қисми меваси, уруғи ҳисобланади. Таркибида қанд, ошловчи моддалар, азот моддалари, олма, лимон кислоталари, минерал тузлар, мис, темир тузлари, С витамини, эфир мойлари, фитонцидлар, уруғида ёғ, шиллиқ ва бўёқ моддалар бор.

Беҳи меваси ошловчи, сийдик ҳайдовчи, қон тўхтатувчи, антисептик, яллиғланишга қарши таъсир қилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: беҳи — сафарджал буриштирувчи, кучайтирувчи, уруғи юмшатувчи, гули билан ёғи буриштирувчи таъсирга эга. Беҳи ёғи лаб совуқдан ёрилганда ва учуққа фойда қилади.

Илмий тиббиётда беҳи ва беҳидан тайёрланган гален препаратлари гижжаларга қарши, камқонликка, нафас ва ҳазм органлари касалликлари яллиғланишига қарши антисептик восита сифатида, беҳи уруғи қайнатмаси оғиз, томоқ оғриғида чайиш учун, конъюнктивитда кўзга қуйиш (томизиш) учун ва терини юмшатувчи восита сифатида ишлатилиши ҳақида маълумотлар бор.

Стоматология амалиётида беҳи уруғи дамламасидан оғиз шиллиқ қавати касалликларида: стоматитлар, гингивит, пародонтит, глоссит (тил яллиғланиши) да буриштирувчи, антисептик, битирувчи сифатида фойдаланилади.

Дамламасини тайёрлаш учун 2 чой қошиқ беҳи уруғининг устига 1 стакан қайноқ сув солиб, усти берк идишда 15 минут

дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, чайиш ва ванночка қилиш учун ишлатилади. Шу дамламани дока ёки пахта пиликка шимдириб, аппликация қилинади (оғриган жойга қўйилади) ёки қурилган мевасидан 20:200 нисбатда шиллиқ қайнатма тайёрлаб фойдаланилади.

БОДОМ (МИНДАЛЬ ОБЫКНОВЕННЫЙ) — *Amygdalus communis* L — раъногулдошлар — Rosaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 2,5 м. дан 8 м. гача бўладиган дарахт. Танаси қорамтир, барги лансетсимон ўткир учли, пояда кетма-кет жойлашган. Гуллари оқ ёки оч пушти рангда. Меваси қийшиқ ёки чўзиқ тухумсимон данакли. Бодомнинг икки тури, яъни аччиқ ва чучук тури бўлади.

Аччиқ бодом ёввойи ҳолда тоғ ёнбағирларида ва тоғли туманларда ўсади. Аччиқ ва чучук бодом Марказий Осиёда, Кавказ ва Қримда кўп ўстирилади.

Шифобахш қисми бодом мағзи. Ҳар иккала хилининг таркибида мой, B_2 витамини, оксил моддалар, сахароза, эмульсин ферменти, аччиқ бодомда яна амигдалин глюкозиди учрайди.

Халқ табobatiда бодом мағзи ва бодом мойи қадимдан ишлатиб келинади. Яллиғланишга қарши яра ва жароҳатларни тезроқ битирадиган, қувватга киргизадиган восита сифатида ишлатилган.

Абу Али ибн Сино бодом ҳақида қуйидагича ёзади: “Бодом — лавз, айниқса аччиқ бодом сепкил, нуктали қонгалаш, офтобдан қорайишга қарши қўлланилади. Юздаги доғларни кетказади, ажинларни ёзиб юборади. Юздаги сепкилларни кетказишда аччиқ бодом дарахтининг илдизини қайнатиб суркалса, энг кучли дори ҳисобланади”.

Бодомни асал билан қўшиб югирувчи яралар ва учуққа суркалади.

Илмий тиббиётда бодом мойидан қабзиятни даволашда ҳамда яллиғланишга қарши восита сифатида фойдаланилади. Ширин бодом мағзидан тайёрланган эмульсия гиперацид гастрит, меъданинг яра касаллигида ишлатилади.

Стоматология амалиётида бодом мойидан антисептик ва яллиғланишга қарши восита сифатида стоматитларни даволашда, юздаги сепкил ва хуснбузарларни йўқотишда қўлланилади. Бодом мағзини майдалаб, янчиб, асал қўшиб малҳам ҳолида учуққа қўйилса, яхши фойда қилади. Дорихоналарда бодом мойи шиша идишларда сотилади.

БОДРИНГ — (огурец посевной) — *Cucumis sativus* L — ковокдошлар — Cucurbitaceae оиласига мансуб бўлиб, пояси ер бағирлаб ўсувчи бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари бешбурчак — четлари нотекис қиррали тишсимон, юраксимон шаклда. Гуллари — бир жинсли, сариқ. Мевалари серсув, этдор бўлади.

Ватани Шимолий-Шарқий Ҳиндистон бўлиб, бир неча минг йиллар аввал маданийлаштирилган. Ҳозир эса ҳамма ерда экилади.

Шифобахш қисми — меваси, шираси, мева пўстлоғи, уруғи ва гули ҳисобланади. Таркибининг асосий қисми сув бўлиб, уларда оқсиллар, қанд моддаси, клетчатка, крахмал, органик кислоталар, калий, кальций, натрий, магний, темир, алюминий, йод, марганец сингари микроэлементлар, В, С, Е, РР ва бошқа витаминлар бор.

Халқ табобатида бодринг ва унинг ширасидан йўталга қарши ва бошқа нафас органлари касалликларида, сил касаллигида, иштаҳа очувчи, сийдик ва ўт ҳайдовчи, ични юмшатувчи, жигар касали ва сариқ касалини даволашда ишлатилади.

Илмий тиббиётда меъда ширасини, ўт ажралишини кучайтириш, сийдик — тош касаллигини даволашда ишлатилади.

Стоматологияда бодринг сувидан, пўсти ва уруғидан тайёрланган эмульсия юз-жағ соҳасидаги қонталаш (гематома)ни сўрилтиришда тавсия этилади. Юздаги ҳуснбузар, сепкил ва доғларни кетказишда ҳам ишлатилади.

Янги пўсти билан қирилган 4 ош қошиқ бодринг устига 2 стакан қайноқ сув солиб дамлаб, 4 соатдан сўнг сузиб олиб, юздаги доғларни кетказиш, юзни латифлаштириш учун ювилади, суркалади.

БОЗУЛБАНГ, ГАНГИТУВЧИ БОЗУЛБАНГ (зайцегуб, лагохилус опьяняющий) — *Lagochilus inebrians* Bge — ясноткадошлар — Lamiales оиласига мансуб бўлиб, бўйи 20-60 см. га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Пояси сершоҳ, асос қисми ёғочланган, қаттиқ безли туклар билан қопланган. Барги оддий, 3-5 бўлакли, қирқилган. Гуллари оч пушти рангда, икки лабли, ярим халқа шаклида ўрнашган. Меваси — тўртта ёнғоқча. Гангитувчи бозулбанг Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистоннинг ярим чўл ва шағалли қия тоғ бағирларида ўсади.

Шифобахш қисми — гули ва барги ҳисобланади. Таркибида лагохилин (тўрт атомли спирт) эфир мойлари, ошловчи моддалар, органик кислоталар, С витамини, каротин, флавоноидлар ва органик кислоталар бор.

Халқ табобатида бозулбанг ўтидан тайёрланган дамлама, қайнатма, суюқ ва қуюқ экстрактларидан қон оқшини тўхтатувчи восита сифатида қўлланилади.

Илмий тиббиётда гангитувчи бозулбангнинг препаратларидан ўпқадан, бачадондан қон кетишини, бурун қонаши ва бошқа касалликларда қон тўхтатувчи, қон ивиш жараёнини қучайтирувчи, қон томир деворларидан қон сизиб чиқишини қамайтирувчи восита сифатида фойдаланилади.

Стоматология амалиётида бозулбангнинг 10%ли тиндирмасидан милклар қонаганда, қўп қон кетиш билан кечадиган жарроҳлик операцияларида, тиш олингандан сўнгги қон кетишини тўхтатишда ишлатилиши мумкин.

Дамламани тайёрлаш учун 1 ош қошиқ майдаланган ўсимликнинг гули ва баргидан олиб, устига қайнаб турган сувдан 1 стакан солиб, усти берк идишда 1 соат давомида дамлаб қўйилади. Сўнгра сўзиб олиб, доқа ёки пахта тампонларга шимдириб қон кетаётган жойга қўйилади.

Пр.: 1 тае Таҷҷиҳи 20 ml

Д.С. Қон кетишини тўхтатиш учун. 25-30 томчидан овқатдан олдин ичиш учун.

БЎЙМАДАРОН, ОДДИЙ БЎЙМАДАРОН (тысячелистник обыкновенный) — *Achillea millefolium* L. — астрадошлар — Asteraceae — оиласига мансуб бўлиб, бўйи 20-50 см.га етадиган қўп йиллик ўт ўсимлик. Барглари наштарсимон, тукли, гуллари оқ, баъзан оч пушти рангли, майда шохларининг учида, саватчасимон тўп гуллар ҳосил қилади, ўзига хос ҳидли.

Меваси — чўзинчоқ шаклда бўлган қумушсимон — кулранг тусли, ясси писта. Бўймодарон Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида, Қозоғистонда ва Россиянинг деярли барча ерларида кенг тарқалган бўлиб, қир, ўтлоқлар, йўл ёқалари, боғлар, тоғ ёнбағирлари, ўрмон четлари ва бошқа ерларда ўсади. Шифобахш қисми ўсимликнинг ер устки қисми ҳисобланади. Таркибида каротин, алкалоидлар (ахилеин), С, К витаминлари, фитонцидлар, эфир мойлари, аччиқ моддалар, органик кислоталар ва бошқа моддалар бор.

Халқ табоботида меъда-ичак касалликларини даволашда, иштаҳа очувчи, қон тўхтатувчи, буриштирувчи, яллиғланишга қарши, яра битирувчи восита сифатида ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзишича, бўймодарон — қайсум милкларга буриштирувчи таъсир қилади. Шиллиқ қаватдаги шишларни сўрилтиради. Унинг беҳи билан қайнатмаси қийин сўрилувчи шишларга фойда қилади.

Илмий тиббиётда бўймодарон препаратлари дамламаси, суюқ экстракти ва кукуни меъда яраси, гастрит касаллигида, сийдик йўли касалликларида яллиғланишга қарши, аллергия, бактерияларга қарши ва қон тўхтатувчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида бўймодарон препаратларидан оғиз шиллиқ қавати касалликлари (стоматитлар, гингивит, пародонтит) ни даволашда, милклар қонаганда, аллергия туфайли оғиз шиллиқ қаватидаги пайдо бўладиган тошмаларни, тиш олгандан сўнгги қон кетишни тўхтатишда, альвеолит ва бошқа жароҳатларни даволашда ишлатилади.

Бўймодароннинг янги ўтидан эзиб олинган ширасини дока ёки пахта пиликка шимдириб, милкларга қўйиш, жароҳатларни ювиш ва қон тўтатиш учун ишлатилади.

Қайнатмани тайёрлаш учун 30 г. майдаланган ўт устига қайнаб турган 2 стакан сув қўйилиб, 10 минут қайнатилади, кейин совутиб, сузиб олинадиган ва яра-жароҳатларни ювиш учун ишлатилади.

Бўймодароннинг суюқ экстракти дорихоналарда сотилади.

Rp.: Inf. herbae Millefolii 200 ml

D.S. Оғизни чайиш учун.

Rp.: Extr. Millefolii fluidi 30 ml

D.S. 1 стакан сувга 10-15 томчи солиб, оғизни чайиш учун ишлатилади.

ГАЗАНДА, ГАЗАКЎТ, ЧАЁНЎТ — икки уйли газанда (крапива двухдомная) — *Urtica dioica* L — газандадошлар — *Urticaceae* оиласига мансуб бўлиб, икки уйли, кўп йиллик ўт ўсимлик. Бўйи 120 см.га борадиган, пояси тик ўсувчи, баданга тегса қичиштиради. Барглари қарама қарши жойлашган, тухумсимон, ўткир учли, сертук, йирик, аррасимон, қиррали. Гуллари барг қўлтигидан чиққан бошоқча тўпланган. Ўсимликнинг ҳамма қисми ачитувчи туклар билан қопланган. Мева — ёнғоқча.

Газанда Марказий Осиё, Россиянинг Оврупо қисми, Кавказ, Украина, Молдавия, Белоруссия, Болтиқ бўйи, Узоқ Шарқ ўлкаларида йўл ёқаларида, ариқ бўйларида, нам ва салқин ўрмонларда, аҳоли яшайдиган жойларда, буталар орасида ўсади. Шифобахш қисми барги ҳисобланади. Таркибида С, К, РР₂ витаминлари, каротиноидлар, чумоли кислотаси, хлорофилл, гистамин, фенол, кислоталар, фитонцид ва ошловчи моддалар мавжуд. Халқ табobatiда қон тўхтатувчи, жароҳатларни даволовчи, антисептик, тортишишга қарши, оғриқни қолди-

рувчи, қон таркибини “тозаловчи”, камқонликда яллиғланишга қарши восита сифатида ва бошқа кўпгина касалликларни даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: газак ўт — анжурани сирка билан қўшиб боғланса чипқонни ёради. Қаттиқ шишларда фойда беради. Уруғини малҳам сифатида боғланса тиш олиншини енгиллаштиради, қулоқ орқасидаги шишларга сурилтиради. Сода билан қўшиб оқ доғ, сўғал ва тут шаклли сўғалларга қўйилади. Оғиздаги пиёз ва саримсок ҳидини кетказади. Сирка билан аралаштириб учуққа қўйилади.

Илмий тиббиётда газанда препаратларини гиповитаминоз, гепатит, холицистит, сурункали қабзият, атеросклероз, ревматизм ва бошқа кўпгина касалликларга буюрилади.

Стоматология амалиётида газанданинг дамлама ва суюқ экстрактидан стоматитлар, гингивитлар, пародонтитларни даволашда ҳамда милклар қонаганда, қон тўхтатишда ишлатилади.

Дамламани тайёрлаш учун 1 ош қошиқ газанда барги устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда 30 минут дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, оғиз чайишда, ванночка қилишда ишлатилади. Янги сиқиб олинган ўсимлик сувини дока ёки пахта пиликка шимдириб, милк чўнтақларига қўйилади.

Дорихоналарда тайёр газанда экстракти сотилади.

Rp.: Extr. Urticae dioicae fluidi 30 ml

D.S. 25-30 томчидан 3 маҳал овқатдан олдин ичишга ва ярим стакан қайнатилган сувга қўшиб, оғиз чайишга ишлатилади.

ГУЛСАПСАР (ирис, фиалковый корень) — *Iris sogdiana* Schrenk — сапсаргулдошлар — Iridaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-50 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Илдизпоядан илдизолди барглар ўсиб чиқади. Пояси тик ўсувчи, силлиқ, туксиз. Барги кенг чизиқсимон, яшил рангли, ўткир учли, параллел томирланган. Гулининг ранги оч сариқ, ҳаворанг ва қипқизил товлангани учун гулсапсарни — камалак (ири-са — радуга) деб аталган. Ҳиди бадбўй.

Гулсапсар Тошкент, Фарғона, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида кўп тарқалган. Асосан, ариқ бўйларида, ўтлоқларда, сунъий қўллар атрофида ўсади.

Шифобахш қисми барги ва илдизи ҳисобланади. Таркибида ошловчи моддалар бўлади.

Тиббиётда гулсапсар илдизпояси меъда-ичак касалликларида буриштирувчи дори сифатида ишлатилади.

Илдизининг қайнатмаси билан оғизни чайганда, тиш оғриқларини камайтиради. Гулсапсар ва унинг илдизи юздаги қон-талаш (гематома), хуснбузарлар ва сепкилларни кетказади. Илдизининг қайнатмаси қаттиқ шишларни (юз-жағ соҳасидаги инфильтратларни) сўрилтади, куйган ва чуқур яраларни тез тозалайди ва битказади.

ДАЛАЧОЙ, ТЕШИК ДАЛАЧОЙ, ҚИЗИЛ ПОЙЧА, ЧОЙ ЎТ, САРИҚ ЧОЙ, ЧОЙ ЧЎП (зверобой продырявленный) — *Hypericum perforatum* L — далачайдошлар — Hypericaceae оиласига мансуб бўлиб, кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 70-100 см.га етади. Пояси бир неча тик ўсувчи, силлиқ туксиз. Барги қарама — қарши жойлашган. Гуллари тилла ранг, ўзига хос хушбўй ҳидли. Меваси — уч хонали кўсакча.

Далачай Марказий Осиё, Кавказ, Россиянинг Оврупо қисмида, Украина, Белоруссия, Молдавия ва Болтиқ бўйи давлатларида, йўл ёқаларида, ариқ бўйларида, ўтлоқларда, бедзорларда, ўрмонларда, ўрмон четларида, буталар орасида ўсади.

Шифобахш бўлаги ер устки қисми ҳисобланади. Таркибида ошловчи моддалар, гиперцин бўёқ моддаси, эфир мойлари, каротин, флавоноидлар, С витамини, никотин кислотаси, кверцетин, рутин, антоцианлар, микроэлементлар ва бошқа моддалар бор.

Далачай буриштирувчи, қон тўхтатувчи, оғриқ қолдирувчи, антисептик, жароҳатларни битирувчи, асабларни тинчлантирувчи ва бошқа хусусиятларга эга.

Халқ табobatiда далачай ревматизм, подагра, сил касаллиги, бавосир, жигар касаллиги, ҳар хил яллиғланиш ҳолларида, қон кетишда, чипқонларни даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино далачай — хивфарикун тўғрисида қуйидагиларни ёзган: тикинларни очувчи, суюлтирувчи ва сўриштирувчи таъсир қилади. Барги ва унинг шираси оловдан куйганда фойда қилади. Катта жароҳатларни битиради. Баргини майдалаб, илвираган, сасиган яраларга қўйилса фойда қилади.

Илмий тиббиётда далачайнинг препаратлари буриштирувчи ва антисептик восита сифатида колитларни, абсцесс, флегмона, йирингли отит, гайморит ва куйган яраларни даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида далачайнинг доривор препаратлари оғиз шиллиқ қавати касалликлари: стоматитлар, гингивитлар, пародонтит, йирингли яллиғланган касалликларда жароҳатларни битирувчи, милклардан қон оқишини тўхтатувчи

восита сифатида, II — III даражали куйган жароҳатларни даволашда, оғиздан нохуш ҳидларни кетказишда ишлатилади.

Дамламасини тайёрлаш учун 2 ош қошиқ қуритиб майдаланган далачай ўти устига 2 стакан қайнаб турган сув солиб, ярим соат дамлаб қўйилади, сўнг сузиб олиб, жароҳатларни ювишга ишлатилади.

Далачайнинг 1:5 нисбатда 40%ли спиртда тайёрланган тиндирмаси тўқ қизғиш тиниқ суяқлик бўлиб, стоматология амалиётида милқлар касалланганда буриштирувчи, қон тўхтатувчи ва яллиғланишга қарши восита сифатида ишлатилади.

Далачайнинг тайёр препаратлари дорихоналарда сотилади.

Rp.: T-rae Hyperici 30 ml

D.S. Милқларга суркаш учун.

Rp.: T-rae Hyperici 25 ml

D.S. 1/2 стакан сувга 30-40 томчи солиб, оғиз чайиш учун.

Rp.: Herbae Hyperici 100.0

D.S. Дамлама тайёрлаш учун.

Rp.: Inf. Herbae Hyperici 200 ml

D.S. Оғиз чайиш учун

ДАРМАНА ШУВОҚ (Полынь цитварная) — *Artemisia cina Berg* — астрадошлар — Astraceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 40-70 см га етадиган ярим бута шаклидаги ўсимлик. Илдизи 1,5-2 м. га боради. Пояси бир нечта қизғиш рангли, барги оддий, икки марта ажралган, барг бўлаклари қалта чизиқсимон, гуллари саватчага тўпланган. Саватчалар рўвакни ташкил этади. Меваси кулранг, тухумсимон писта.

Дармана шувоқ Марказий Осиё, жанубий Қозоғистон ва Туркманистоннинг шимолий туманларидаги текис ва тоғли ерларида, чўлларда, дарё водийларида, сойликларда ва сув бўйларида ўсади. Шифобахш қисми — гулғунчаси ҳисобланиб, таркибида сантонин, эфир мойлари, аччиқ моддалар, олма ва сирка кислоталари учрайди.

Таркибида эфир мойи — дарминол бўлганлигидан стрептококклар, стафилококклар, гонококклар ва бошқа бактерияларга ҳам қарши таъсир кўрсатади. Халқ табobati ва илмий тиббиётда асосан гижжа ҳайдовчи, миозитлар, невралгиялар, аллергия реакциялар даволашда, шунингдек, бронхиял астма, экзема касаллиги, рентген нурлари таъсирида пайдо бўладиган яраларни даволашда яра-жароҳатларни битирувчи сифатида, ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: дармана — ших, унинг ёғи чипқон ва шишларни қайтаради.

Стоматолгияда дармана маҳсулотидан олинган эфир мойи — дарминол уч тармоқли нерв невралгиясини даволашда, аллергик стоматитлар ва оғиздаги жароҳатларни битиришда, юз-жағ соҳасида пайдо бўлаётган фурункул, карбункул (чипқон) каби шишларни қайтаришда ишлатилади.

ДОРИВОР ГУЛХАЙРИ (Алтей лекарственный) — *Altea officinalis* L — гулхайридошлар — *Malvaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 100-120 см. бўлган-илдиз пояси йўғон, калта, бир неча бошли кўп йиллик ўсимлик. Пояси битта тик ўсувчи цилиндрсимон, кам шоҳли, пастки қисми ёғочланган. Барги оддий уч ёки беш бўлакли бўлиб, банди ёрдамида поясида кетма-кет жойлашган. Гуллари оқ ёки пушти рангда, барг қўлтигида, поя ва шоҳлари учида жойлашган. Меваси — ясси, юмалоқ кўп уруғли тўп писта.

Гулхайри Марказий Осиё, Россия, Қрим, Кавказ ва бошқа ўлкаларда кўл, ариқ бўйлари, ўтлоқ, тўқай, буталар орасида ва бошқа нам ерларда ўсади. Шифобахш қисми илдизи, барги ва гули ҳисобланади. Таркибида шилиқ моддалар, крахмал, қанд, аспарагин кислотаси, пектин, микроэлементлар ва бошқалар бор.

Халқ табobatiда гулхайридан қадимдан шифобахш ўсимлик сифатида фойдаланиб келинган. У юмшатувчи, яллиғланишга қарши, оғриқни қолдирувчи, қон тўхтатувчи, балғам кўчирувчи доривор сифатида, нафас йўллари шамоллаганда, томоқ оғриганида, қон туфлаш, сил, бронхиал астмада, буйрак-сийдик йўллари шамоллаганда, меъда-ичак яраларини, чипқон, яра ва жароҳатларни даволашда фойдаланилади.

Абу Али ибн Сино гулхайри — хитми тўғрисида шундай ёзади: У шишларни юмшатади ва қайтаради. Қонли шишларни шимдиради, чипқонларни пиширади. Доғларни кетказишда уруғини сирка билан кўшиб сурилади ва офтобда ўтказиб қўйилади.

Илмий тиббиётда гулхайри илдизининг препаратлари (кукуни, дамламаси, қуруқ экстракти, шарбати) ва таркибига гулхайри ўтининг экстракти кирувчи мукалтин препарати балғам кўчирувчи, кўкракни юмшатувчи, ўраб олувчи ва яллиғланишга қарши восита сифатида нафас йўллари ҳамда меъда-ичак (гастрит, энтероколит) касалликларини даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида ўраб олувчи, яллиғланишга қарши таъсир этувчи ва оғриқни қолдирувчи сифатида стоматитлар, гингивитлар, чипқонлар (фурункул, карбункуллар)ни, яра ва жароҳатларни даволашда қўлланилади.

Дамламасини тайёрлаш учун 2 ош қошиқ майдаланган гулхайри илдизи, барги ёки гули устига 2,5 стакан илиқ сувни солиб, усти берк идишда 2 соат давомида дамлаб қўйилади. Сўнгра сузиб оғиз чайишга, ванночка қилишга ишлатилади.

Гулхайри илдизи, гули ва баргидан вазелин қўшиб тайёрланган малҳамни юз-жағ соҳасидаги қуруқ ва йирингли яралар ва чипқон чиққан жойга (фурункул, карбункулга) боғлаб қўйилса яхши фойда қилади.

Rp.: Inf rad. Althaeae 6.0- 180 ml

D.S. Оғиз чайиш учун.

Гулхайри илдизи, гули ёки баргини бугда тутиб туриб, юмшатиб, иссиқ ҳолида чипқон чиққан жойга боғланса, оғриқни қолдиради, сўрилтиради ёки “пиширади”.

ДОРИВОР ЗАНГВИЗОРБА (кровохлёбка лекарственная) — *Sanguisorba officinalis* L — раъногулдошлар — Rosaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 20-100 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Илдизпояси йўғон, ер остида горизонтал жойлашган. Пояси тик ўсувчи, қиррали, ичи ғовак, юқори қисми шохланган.

Илдизолди барглари узун бандли, тоқ патли 4-13 жуфт баргчалардан иборат. Баргчаси тўксиз чўзиқ, аррасимон. Гуллари майда, бошқосимон, тўшўлли, меваси писта.

Зангвизорба Тошкент, Сурхондарё вилоятларининг тоғли яйловларида, ўтлоқларда ҳар хил ўтли ўсимликлар, буталар орасида, ботқоқликлар атрофида ўсади. Июнь — август ойларида гуллайди.

Доринор сифатида ўсимлиكنинг гуллаган пайтида илдизи, илдизпояси ишлатилади. Таркибида ошловчи моддалар, сапонин, крахмал, бўёқ моддалари, С витамини, эфир мойлари ва фитонцидлар бор. Зангвизорбани қадимдан доривор ўсимлик сифатида қон оқишни тўхтатишда (ўпқадан, меъда-ичакдан, бачадондан қон оқишида ва бовасир касалида), қон томирларни торайтирувчи, тортишишни тўхтатувчи, шамоллашга қарши, буриштирувчи, оғриқни қолдирувчи ва антибактериал восита сифатида ишлатиб келинади.

Стоматология амалиётида зангвизорба илдизининг дамламаси, суюқ экстракти яллиғланишни йўқотиш, оғриқни қолдириш, қон тўхтатиш (милklar қонатанда, тинш олингандан сўнг жароҳатдан қон кетганда), буриштирувчи ва антибактериал восита сифатида ишлатилади. Масалан, ҳар хил стоматитлар, афтозли сурункали стоматит, гингивит, пародонтит, глосситларни ва бошқа турли жароҳатларни даволашда ишлатилади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 2 ош қошиқ майдаланган илдиз ва илдизпоясини 1,5 стакан сувда 30 минут секин қайнатиб, 2 соатдан сўнг, кунига 3—4 маҳалдан оғиз чайишга, оғизда бир оз ушлаб туришга (ванночка қилишга) ишлатилади.

Янги илдиз ва илдизпоя ширасини дока ёки пахта пиликка шимдириб милкларга, афталарга қўйилса, яхши натижа беради.

Rp.: Dec. rad. Sanguisorbae 200 ml

D.S. Оғиз чайиш учун.

Rp.: Extr. Sanguisorbae fluidi 30 ml

D.S. Дока ёки пахта тампонларга шимдириб, қонаган жойларга, жароҳатларга қўйилади.

ДОРИВОР ЛИМОНЎТ (мелисса лекарственная) —

Melissa officinalis L — ясноткадошлар — Lamiaceae оиласига мансуб бўлиб, ёқимли лимон ҳиди келиб турадиган, майин туклар билан қопланган кўп йиллик ўт ўсимлик. Илдизпояси шохлаб ўсиб, пояси тўрт қиррали, сершоҳ, бўйи 120 см.гача боради. Барглари тухумсимон, қарама-қарши жойлашган, пастки томони туклар билан қопланган. Гуллари учки барг қўлтиқларидан чиқади, икки лабли оқ рангда. Меваси 4 та чўзинчоқ ёнғоқчадан иборат.

Лимонўт Марказий Осиё, Кавказ, Қрим, Россиянинг Оврупо қисмининг жанубида бутазорларда, дарахтлар орасида, ташландиқ жойларда, ўрмон ёқаларида ўсади. Доривор ўсимлик сифатида экилади. Шифобахш қисми барглари ва новдаларининг учки бўлаклари ҳисобланади. Таркибида эфир мойлари (кучли лимон ҳиди келувчи), ошловчи моддалар, олеанол, урсол кислоталари, С витамини ва бошқалар бор.

Халқ табобатида лимонўт иштаҳа кўзғатувчи, меъда-ичак фаолиятини ва юрак ишини яхшиловчи, ел, сийдик ҳайдовчи, тортишишни йўқотувчи (талвасага қарши) восита сифатида, шунингдек, чипқонларни даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино лимонўт — бадбранджбўйа тўғрисида — оғиз ҳидланишини кетказади, оғизни хушбўй қилади, — деб ёзади.

Илмий тиббиётда лимонўт тинчлантирувчи, юрак ишини яхшиловчи, оғриқсизлантирувчи, қон босимини туширувчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида лимонўт дамламаси милклар касалланганда (қонашида), яъни гингивит, пародонтитларда, стоматитларда оғиз бўшлиғини чайиш учун, ванночка қилиш учун

ишлатилади. Янги узилган баргини майдалаб докага ўраб мил-
ларга қўйилса, жуда яхши фойда беради.

Дамламани тайёрлаш учун майдаланган 8 ош қошиқ ли-
монўт устига 2 стакан қайнаб турган сувни солиб, усти берк
идишда 1 соат дамлаб қўйилади. Сўнгра сузиб, оғиз чайишда,
ванночка қилишда ишлатилади. Юз-жағ соҳасида чипқон чиқ-
қанида лимонўт баргини қайноқ сувга солиб, юмшатиб ёки
докага ўраб боғланади.

**ДОРИБОР МАРМАРАК, МАВРАК (шалфей лекарствен-
ный) — *Salvia officinalis* L** — ясноткадошлар — Lamiaceae оила-
сига мансуб бўлиб, кўп йиллик, бўйи 20-50 см.га етадиган ярим
бута. Пояси кўп сонли, шохланган, сербарг, пастки қисми би-
роз ёғочланган. Барги оддий, ланцетсимон банди, қарама-
қарши жойлашган. Гули қийшиқ, гул косачаси икки лабли, би-
нафша рангда. Меваси 4 та ёнбоқчадан ташкил топган. Вата-
ни Ўрта ер денизи бўйидаги давлатлар, Молдавия, Украина,
Краснодар улкаси ва Кримда ўстирилади. Марказий Осиёда
тоғлардаги бугазорлар орасида, далалар, воҳалар, қирлар ва
тоғшоқ ерларда ўсади. Табобатда унинг барги, ўти, тўпгули
қўлланилади. Таркибида эфир мойи, алкалоидлар, ошловчи
моддалар, флавоноидлар, урсол, олеанол кислоталари ва бо-
шқа бирикмалар бор.

Халқ табобатида мармарак ўтининг гуллари ва барглари-
дан тайёрланган дамламани стоматит, бронхит, пиелит, цис-
тит (сийдик йўллари шомоллаши), гепатит, энтерит (ингичка
ичак шомоллаши), гастроэнтерит ва меъда-яра касалликла-
рини даволашда ишлатилади.

Дамламасини тайёрлашда 2 чой қошиқда қуритилган, май-
даланган баргини 2 стакан қайнаб турган сувга солиб, оғиз
берк идишда ярим соат дамланади. Сўнгра докадан ўтказиб,
бир кунда 4-5 маҳал оғиз чайилади.

Дорихоналарда мармаракнинг баргидан тайёрланган 1% ли
спиртли эритмаси — сальвин (*Salvinum*) 10 мл дан тўқ жигар-
ранг шиша идишларда сотилади. Сальвин эритмаси буришти-
рувчи, маҳаллий равишда яллиғланишга, микробларга қарши
таъсир кўрсатади.

Стоматологияда 0,1-0,25 % ли спиртли эритмаси ишлати-
лади. Уни тайёрлаш учун 1% ли сальвиннинг спиртли эритма-
сини дистилланган сувда ёки натрий хлоридининг изотоник
эритмасида 4-10 марта суюлтирилади ва оғиз чайишда (ван-
ночка қилишда) ишлатилади. Милкларни даволаш учун дока-

ни ёки пахта пиликни эритмага шимдириб, милklarга қўйилади.

Rp.: Inf. fol. Salviae 200 ml

D.S. Оғизни чайиш учун.

ДОРИБОР ОТҚУЛОҚ (щавель конский) — Rumex confertus Wild — торондошлар — Polygonaceae оиласига мансуб бўлиб, кўп йиллик ўт ўсимлик. Бўйи 60-150 см.га етади, пояси тик ўсади. Илдизпояси калта, йўғон, кўп бошли. Илдизолди тўпбарглари узун бандли, учбурчаксимон — тухумсимон. Гуллари майда кўримсиз рўвакка тўпланган. Меваси — тухумсимон уч қиррали ёнғоқча.

Отқулоқ Ўзбекистон, Қозоғистон, Кавказ, Узоқ Шарқ, Украина, Молдавия, Белоруссия, Россиянинг Оврупо ва Сибирининг жанубий қисмларида, ариқ бўйларида, ўтлоқларда, ўрмон четларида, йўл ёқаларида бегона ўт сифатида ўсади.

Шифобахш қисми илдизи, ўти (пояси, барги, гули) ҳисобланади. Таркибида антрацен унумлари, ошловчи моддалар, органик кислоталар, С, К витамини, қанд, крахмал ва бошқалар бор.

Отқулоқ препаратлари буриштирувчи, қон тўхтатувчи антибактериал, яллиғланишга қарши, жароҳатларни битирувчи таъсир қилади.

Халқ табобатида ич кетишга, дизентерия, ичак яраларини, тери касалликларини, цингани даволашда, гижжани ҳайдашда фойдаланилади.

Илмий тиббиётда отқулоқ илдизидан тайёрланган препаратлардан колит, энтероколит, ич кетиш, гипертония касаллигида, бачадондан қон кетганда, сийдик хайдовчи, тери касалликлари ва яра-чақаларни даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида отқулоқнинг қайнатмасидан ва, айниқса, баргининг ширасидан оғиз бўшлиғи шиллиқ қавати касалликлари: стоматит, гингивит, пародонтит, альвеолитлар, цинга, ҳамда милklar қонашини, оғиздаги йирингли яраларни, жароҳатларни даволашда тавсия этилади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 1 ош қошиқ майдаланган отқулоқ илдизи устига 1,5 стакан сув солиб, усти берк идишда 15 минут қайнатилади ва 4 соатдан сўнг сузиб, оғиз чайиш ва жароҳатларни ювиш учун ишлатилади.

Янги сиқиб олинган отқулоқ баргининг ширасини дока ёки пахта пиликка шимдириб милklarга қўйилади.

ДОРИВОР ТИРНОҚҒУЛ (ноготки лекарственные) —
Calendula officinalis L — астрадошлар — Astraceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-50 баъзан 60 см.га етадиган бир йиллик ўт ўсимлик. Пояси қаттиқ, барги оддий бандли, чўзиқ, тухумсимон. Гуллари саватчага тўпланган. Меваси — писта. Тирноқгул манзарали ўсимлик сифатида Молдавия, Украина, Россиянинг Оврупо қисмининг жанубида, Кавказ, Краснодар ўлкаларида ва Ўзбекистонда ўстирилади.

Шифобахш қисми тўпгуллари ҳисобланади. Таркибида каротиноидлар, эфир мойи, флавоноидлар, сапонинлар, смолалар, шиллик, ошловчи моддалар, аччиқ модда календен ва оз миқдорда салицил кислота бўлади.

Тирноқгул гуллари яллиғланишни қайтариш, йирингли яраларни битириш, шишларни сўрилтирувчи, терлатувчи, ўт ва сийдик ажралишини тезлаштирувчи, буриштирувчи, микро-бларга қарши, қон таркибини тозаловчи ва оғриқни қолдирувчи таъсирга эгадир.

Халқ табobatiда ундан меъда-ичак ярасини, гастрит, жигар, қораталоқ касаллигида, вена қон томирлари шомоллаганда ва сариқ касаллигини даволашда ишлатилади.

Илмий тиббиетда тирноқгул препаратларидан нерв тизимини тинчлантирувчи, қон босимини пасайтирувчи, юрак ишини яхшиловчи, жигар, галоқ, буйрак, меъда, ўт йўллари касалликлари, гипертония, атеросклероз, баъзи юрак касалликлари ва климаксни даволашда фойдаланилади. Тирноқгулдан олинадиган колефлон препарат баъзи бир ўсма касаллигини даволашда ишлатиладиган препаратлар таркибига ҳам киради.

Стоматология амалиётида тирноқгул препаратларидан оғиз бўшлиғи шиллик қаватида учрайдиган йирингли жароҳатлар, ҳар хил яралар, афтали стоматитлар, оғиз бурчаклари ва лаб ёриғларини, ярали гингивит, йирингли пародонтитларни даволашда, болаларда эса, айниқса, тил оқариши (молочница) ни даволашда ишлатилади.

Тирноқгул препаратлари дорихоналарда тиндирма ва суртма шаклларида сотилади.

Тирноқгул тиндирмасидан (настойка) 1 стакан қайнатилган сувга 30-40 томчи солиб, ҳар 1,5-2 соатда оғизни чайиб туриш тавсия этилади.

Пародонтит касаллигини уй шароитида даволаш учун эрталаб тишларни тиш пастаси билан ювгандан сўнг, тирноқгул тиндирмаси билан чайиб, бармоқ билан милкларни массаж қилинади, кечқурун тишни тозаллагандан сўнг, яна шу тиндирма билан оғиз чайилади.

Rp.: Inf. flor. Calendulae 100 ml

D.S. Оғиз чайиш учун.

Rp.: Tincturae Calendulae 40 ml.

D.S. 30-40 томчидан 1 стакан сувга солиб, оғиз чайилади.

ЕРҚАЛАМПИР, ХРЕН (хрен обыкновенный) — *Armoracia rusticana*(Lam) Gaertn — карамдошлар — Brassicaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 50-120 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Илдизи — ер остки қисми ривожланган, йўғон этли. Оқиш ва шохланган пояси битта ёки бир нечта тик ўсувчи. Илдизолди барглари кенг, узун бандли, наштарсимон, арра-симон қиррали, пояда кема-кет жойлашган. Гуллари майда оқ, тўрт бўлакли шингилда тўпланган. Меваси — икки хонали кўзоқ.

Ерқалампир ҳамма ерда ёввойи ҳолда ўсади. Полисларда зиравор ўсимлик сифатида ўстирилади.

Шифобахш қисми илдизи ҳисобланади. Таркибида синегрин глюкозиди, мирозин ферменти, лизоцим, углеводлар, азот бирикмалари, С витамини, фитонцид, эфир мойи, крахмал ва бошқа моддалар бор. У ўткир таъмли, ўзига хос ҳиди бор. Ерқалампирнинг илдизи иштаҳани кўзғатади, меъда — ичак фаолиятини кучайтиради, овқат ҳазм қилишни, қон айланишини яхшилади. Ҳар хил оғриқларни босади ва микробларга қарши таъсир кўрсатади.

Халқ табobatiда иштаҳа очувчи, овқат ҳазм қилишни яхшиловчи ва сийдик ҳайдовчи восита сифатида ҳамда цинг касаллигини даволаш учун қўлланилади.

Илмий тиббиётда ерқалампирнинг илдизини қириб ёки кесиб, шамоллаш касаллигида оғриқ жойларга чалғитувчи восита сифатида ва шунингдек, барги ҳам шу мақсадда ишлатилади.

Стоматология амалиётида ерқалампирдан стоматит, гингивитлар, цинга ва турли шикастли жароҳатларни даволашда, тиш оғриқни камайтириш учун ишлатилади. Тиш оғриганида тиш қавагини овқат қолдиқларидан тозалаб, ерқалампир илдизини қириб, бўтқа ҳолида тиш қавагига қўйиб, пахта билан беркитилади.

Ерқалампирнинг сиқиб олинган ширасига сув қўшиб оғиз чайишда, жароҳатларни ювишда ишлатилади. Бунинг учун 10 марта суюлтирилган ерқалампир илдиз шираси ишлатилади.

ЁНҒОҚ (орех грецкий) — *Juglans regia* L — ёнғоқдошлар — Juglandaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30 м.дан ҳам оша-

диган сершоҳ баланд дарахт. Барглари йирик, тоқ патли, 5-7 баргли мураккаб, марказидагиси лансетли — тухумсимон. Гули майда, кўримсиз, меваси — ёнғоқ.

Ёнғоқ Марказий Осиё ва Кавказ тоғларида ёввойи ҳолда ўсади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида ўстирилади. Дори сифатида барги, кўк мевасининг пўстлоғи ишлатилади.

Ёнғоқ баргида юглон, ошловчи моддалар, минерал тузлар, С витамини, каротин, эфир мойи, ёнғоқнинг кўк пўстлоғида ошловчи моддалар, бўёқ моддаси ва С витамини бўлади.

Ёнғоқ барги, мағзи ва мева пўстлоғи қадимдан шифобахш ўсимлик сифатида; халқ табobatiда — қувватни оширувчи, модда алмашинувини яхшиловчи, тери касалликларида инфилтратларни сўриштирувчи, йирингли яраларни битирувчи, яллиғланишни пасайтирувчи, гижжаларни ҳайдовчи сифатида қўлланилади. Баргининг майдаланганини жароҳат, яраларга қўйилса, тез битиради, қайнатмаси тери сил касаллигини даволовчи ҳисобланади.

Стоматологияда баргининг дамламаси ва қайнатмаси ишлатилади. Оғиз бўшлиғи шиллиқ қавати касалликларида (стоматит, гингивит, пародонит, милклар қонаганда), антибактериал ва қон тўхтатувчи таъсир қилади.

Дамлама: 1 ош қоник қуритилган ва майдаланган баргини 1 стакан қайноқ сувга солиб, устини беркитиб 2 соат давомида дамлиб қуйилади. Докадан ўтказиб оғиз чайишда, ванночка (оғизда бир оз ўшлаб туриш) қилишда ишлатилади. Унинг баргидан, мева пўстлоғидан олинган юглон препарати суртма, эритма, суспензия ҳолида ҳам ишлатилади.

Ёнғоқ мағзи билан милк касалликлари даволанади, зеро мағзи милкнинг озиғидир. Кўм-кўк мева пўстини тишларга сурканса, милкларини мустаҳкамлайди. Асал ёки ўзум шираси билан тайёрланган кўк пўсти қиёми тиш милкларидан қон оқишини ва тишнинг қимирлаб қолишини камайтиради. Янги баргининг қайнатмаси билан лабнинг яллиғланиши (хейлит)-да, милк, оғиз, тил яра-чақаларида оғиз чайилади.

Ёнғоқ мева устидаги пўстининг бир бўлағини оғриётган тишга қўйилса ёки барги дамламасига оғиз чайилса, оғриқ пасаяди, баъзан қолади, милклар мустаҳкамланади.

ЖАҒ-ЖАҒ, ОЧАМБИТИ, оддий жағ-жағ (пастушья сумка) — *Capsella bursa pastoris*. Medic — каромдошлар — Brassicaceae оиласига мансуб бўлиб, 10-50 см.га етадиган бир йиллик ўт ўсимлик; пояси битта, баъзан бир нечта тик ўсувчи, шохланган. Илдизолди барглари бандли, чўзиқ на-

штарсимон, патсимон кесик, тишсимон қиррали. Поясидаги барглари бандсиз, майда, кетма-кет жойлашган. Гуллари оқ, майда, шингилга тўпланган. Меваси ўзига хос, тескари учбурчак қўзоқча.

Жағ-жағ кенг тарқалган бўлиб, барча ўтлоқларда, йўл ёқаларида, аҳоли яшайдиган ерларда ва бегона ўт сифатида экинзорларда ўсади.

Шифобахш қисми бўлиб ер устки бўлаги (пояси, барги, гули) ҳисобланади. Таркибида гиссопин гликозиди, бурсо кислота, аскорбин кислота, К витамини, ошловчи моддалар, олма, лимон кислоталари, фитонцидлар, эфир мойи, сапонин, холин, ацетилхолин, тирамин ва бошқалар бор.

Халқ табobatiда жағ-жағ ўти қадимдан шифобахш ўсимлик сифатида ички қон кетишларини тўхтатувчи, қон босимини пасайтирувчи восита сифатида, айниқса, дамламаси жигар, буйрак-тош касалликларида фойдаланилади.

Илмий тиббиётда жағ-жағ препаратлари (дамламаси, экстракти) ички қон кетишида, акушерлик — гинекология амалиётида бачадондан қон кетишида, ўпкадан, меъда-ичак, буйрак ва яралардан қон кетишда, яра ва жароҳатларни ювишда ишлатилади.

Стоматология амалиётида милклар қонаганида, тиш олингандан сўнг жароҳатдан қон оққанда ва юз-жағ соҳасидаги ҳар хил жароҳатлардан қон оқишини тўхтатишда ишлатиш мумкин.

Дамламасини тайёрлаш учун бир ош қошиқ қуритилган ва майдаланган жағ-жағ ўти устига 1 стакан қайнаб турган сув қуйиб, усти берк идишда дамлаб қўйилади, 2 соатдан сўнг сузиб олиб, қон кетишни тўхтатиш учун 1 ош қошиқдан 3 маҳал ичилади.

Ўсимликнинг янги ер устки қисмини сиқиб, ширасини дока ёки пахта пиликка шимдириб милкларга ёки қонаётган жароҳатларга қўйилса, қон кетишни тўхтатади.

Дорихоналарда тайёр ҳолда дамлама ва экстракти сотилади.

Rp.: Extr. Bursae pastoris fluidi 25 ml

D.S. 20-30 томчидан 3 маҳал қон тўхтатиш учун ичилади, дока тампон ёки пахта пиликка шимдириб, қонаётган жароҳатга қўйилади.

Rp.: Inf. herbae Bursae pastoris 200 ml

D.S. 1 ош қошиқдан 3 маҳал ичилади ёки оғизда ванночка қилишда ишлатилади.

ЖИЙДА, ТОР БАРГЛИ ЖИЙДА (лох узколистный) — *Elaeagnus angustifolia* L — жийдадошлар — Elaeagnaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 3-4 м. га етадиган дарахт. Танасининг

пўстлоғи жигарранг, барглари наштарсимон, ўткир учли, оқиш, қумушранг, қалин, қаттиқ киприксимон тангачалар билан қопланган. Гуллари кўримсиз, хушбўй ҳидли. Меваси — тилла рангли, чўзиқ, думалоқ данакли.

Жийда Ўзбекистоннинг деярли ҳамма вилоятларида ўсади. Қрим, Кавказ, Сибир томонларда ёввойи ҳолда учрайди Уни декоратив ва мевали дарахт сифатида ўстирилади. Шифобахш қисми меваси, барги, гули ҳисобланади. Мевасининг таркибида глюкоза, сахароза, фруктоза, органик кислоталар, ошловчи моддалар, ёғ, калий, фосфор тузлари, азот, шиллиқ ва бўёқ моддалари бор. Пўстлоғида алкалоид, ошловчи ва бўёқ моддалари, гулида эса хушбўй эфир мойи, баргида аскорбин кислотаси мавжуд.

Халқ табobatiда гули, барги, мевасидан буриштирувчи, сийдик ҳайдовчи, гижжага қарши, юрак иштини фаоллаштирувчи, оғриқни қолдирувчи, жароҳатларни тозаловчи ва битирувчи сифатида ва ревматизм, подагра, ичкетарда, юқори нафас йўллари шомоллаганда ишлатилади.

Стоматология амалиётида жийда унидан олинган лохпектин ва псиатин препаратлари қўлланилади.

Псиатин — ошловчи ва коллоид моддалар концентрати бўлганлиги учун оғиз шиллиқ қаватида учрайдиган касалликларда, яллиғланганда, жароҳатларда ва куйганда суртма сифатида ишлатилади (аппликация қилинади). Чакка, пастки жағ бўғими шомоллаганда (артрит), жийда баргини буглаб ёки димлаб докана ўраб, бўғимга қўйиб боғланса оғриқни пасайтиради.

Жийда дамламасини тайёрлаш учун 2 чой қошиқ жийда гулига 1 стакан қайноқ сув солиб, усти ёпиқ идишда 1 соат дамланади, сўнгра сузиб олиб оғиз чайиш, ванночка қилишда ишлатилади.

Жийда қайнатмасини тайёрлаш учун 50 г. жийда мевасига 1,5 стакан сув солиб 10 минут қайнатиб, ярим соатдан сўнг сузиб олиб, оғиз чайилади ёки ванночка қилинади.

ЖўКА, АРҒУВОН (липа серцевидная) — *Tilia cordata* Mill — жўкадошлар — Tiliaceae oilасига мансуб бўлиб, бўйи 25 метргача етадиган дарахт. Пўстлоғи силлиқ, тўқ жигарранг. Барглари ўткир учли, юраксимон, узун бандли, аррасимон қиррали, шохларида кетма-кет жойлашган. Гуллари — сарғиш оқ рангли, хушбўй, ярим соябон гул тўпламига жойлашган. Меваси — тукли, беш қиррали, ёки шарсимон ёнғоқча. Жўка Россиянинг Оврупо қисмида, Кавказ, Қрим ва Фарбий Сибирдаги

ўрмонларда, баъзан катта жўказорларни ташкил қилади. Манзарали дарахт сифатида истироҳат боғларида, кўчалар ва боғларда ўстирилади. Шифобахш қисми гуллари ҳисобланади. Таркибида эфир мойи, флавоноидлар, сапонинлар, С витамини, каротин, ошловчи ва шиллиқ моддалар бор.

Халқ табобатида гули ва дамламаси терлатувчи сифатида шамоллаш касалликларида, томоқ ва оғиз бўшлиғи касалликларида, қон оқшини тўхтатувчи, йўтал, турли асаб касалликлари ва бош оғриғини даволашда ишлатилади.

Илмий тиббиётда ва стоматология амалиётида жўка: гулининг дамламаси, гул брикеги антибактериал таъсирига эга бўлиб, оғиз ва томоқ касалликлариди ишлатилади.

Дамламани тайёрлаш учун 2 чой қошиқ майдаланган жўка гули устига 2 стакан қайнаб турган сув солиб, усти ёпиқ идишда ярим соат дамлаб кўйилади, сузиб олиб, 1 стаканга 1 чой қошиқда ичимлик содаси солиб оғиз чайилади.

ЗИФИР (дён обыкновенный) — *Linum usitatissimum* L. — зиғирдошлар — *Linaceae* oilасига мансуб бўлиб, бўйи 30-70 см.га етадиган бир йиллик ўсимлик, пояси тик ўсувчи, ингичка, цилиндрсимон, юқори қисми шохланган. Барги лансетсимон, ўткир учли. Гуллари зангори, шохларнинг учида биттадан ўрнашган. Меваси 10 та уруғли қўсқак.

Зиғир Марказий Осиёда, Кавказ, Украина, Россиянинг Оврупо қисмида ўстирилади. Табобатда уруғ ва ундан олинган мой ишлатилади.

Уруғ таркибида шиллиқ, оксил моддалар, унсудлар, ферментлар, А витамини, органик кислоталар ва мойлар бор.

Халқ табобатида зиғир қайнатмасидан меъда ярасини, нафас йўллариининг яллиғланишини даволашда ва ични юмшлатувчи, жароҳатларни битирувчи сифатида ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: зиғир уруғи пиширувчи, тезаловчи, буриштирувчи, оғриқни қолдирувчи таъсир қилади. Зиғир уруғи кўл суви билан сиргдан ишлатилса, қулоқ орқасидаги шишлар (мастоидит)ни юмшатади. Зиғир уруғининг қулини анжир билан кўшиб тайёрлаган малҳами юздаги сепкилни кетказади.

Стоматология амалиётида зиғир мойи гингивит, пародонит касалликларини даволашда ишлатилиши мумкин.

Зиғир қайнатмасини тайёрлаш учун 1 ош қошиқ зиғир уруғини 1,5 стакан сувда 5-10 минут қайнатиб, совигач, докадан ўтказиб оғиз шиллиқ қавати касалликларини, жароҳатларни, яраларни битиришда ишлатилади.

ИГИР, ОДДИЙ ИГИР (аир обыкновенный) — *Asorus calamus* L — кучаладошлар — *Agaceae* оиласига киради. Кўп йиллик, бир паллалик ўсимлик. Барги чизиксимон ёки қиличсимон, қинли. Поясининг узунлиги 60-120 см. бўлади. Сарик гуллари сўтага тўпланган. Меваси — чўзинчоқ, кўп уруғли қизил ҳўл мева.

Игир Узоқ Шарқ, Кавказ, Марказий Осиё ва Ўзбекистоннинг Самарқанд, Хоразм вилоятларида учрайди. Дарё, кўл, ҳовуз бўйларида, кўлмакларда, ботқоқ атрофларида тўп-тўп бўлиб ўсади.

Табобатда илдизпояси ва барги ишлатилади. Таркибида крахмал, эфир мойи, аччиқ акорин глюкозиди, ошловчи моддалар, смола, С витамини, фитонцид ва бошқа моддалар бор.

Илдизпоясининг қайнатмаси иштаҳа очувчи, овқат ҳазм қилиш жараёнини яхшиловчи, гинчлантирувчи, оғриқни қолдирувчи ва антисептик восита сифатида таъсир қилади.

Абӯ Али ибн Сино ёзади: игир — жароҳат ва яралардаги тикинларни очади, ачиштирмасдан тозалайди, юзнинг рангини очади, тозалайди, баҳак ва барак касалида фойда қилади.

Стоматология амалиётида игир илдизпоясидан тайёрланган дамлама тиш оғриганда, оғиз шиллик қаваги касалликларида — стоматит, гингивит, пародонит, глоссит, альвеолитларни даволашда антисептик, яллиғланиш ҳолатини камайтирувчи дори сифатида ва оғиздаги ноҳуш ҳидни йўқотишда ишлатилади.

Игир дамламасини тайёрлаш учун 1 ош қошиқ илдизпоясини майдалаб, устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, оғзи берк идишда дамлаб, 10-15 минутдан сўнг сузиб олиб, оғиз чайилади ва ванночка қилинади.

ИЛОНСИМОН ТОРОН, ЕРҚЎНОҚ (змеевик) — *Polygonum bistora* L — торондошлар — *Polygonaceae* оиласига мансуб бўлиб, кўп йиллик илонсимон илдизпояли ўт ўсимлик. Пояси битта, баъзан бир нечта, бўғимли, тик ўсувчи, шохланмаган, гуксиз, бўйи 30-100 см.га етади. Гуллари бошқоқа тўпланган, пушти рангли. Меваси — уч қиррали, ялтироқ ёнғоқча.

Илонсимон торон Марказий Осиёнинг нам ўтлоқларида, ариқ бўйларида, буталар орасида ва бошқа ерларда ўсади.

Дори сифатида кузда кавлаб олинган илдизпоя қисми ишлатилади.

Таркибида ошловчи моддалар, галлат ва эллат кислоталар, катехин, С витамини, крахмал ва бошқа бирикмалар бўлади.

Илонсимон торон ўсимлигининг доривор препаратлари буриштирувчи ҳамда антисептик модда сифатида колит, энтероколит (ичакларнинг яллиғланиши)ни даволашда ишлатилади.

Стоматологияда оғиз шиллиқ пардаси яллиғланганда (стоматит, гингивит), лаб бичилиши ва оғиздаги жароҳатларни даволашда оғизни чайиш учун ишлатилади.

Дамламасини тайёрлаш учун 1 ош қошиқ майдаланган илдизпояни 1 стакан қайнаб турган сувга солиб 30 минут дамланади ва докадан сузиб оғиз чайилади.

Қайнатмаси: 1:20 нисбатда майдаланган илдизпояни сув билан 30 минут қайнатилиб, 10 минут совитилади ва сузиб ишлатилади.

Илонсимон тороннинг илдизпоя экстракти дорихоналарда сотилади.

ИСИРИҚ, АДРАСПАН (гармала обыкновенная) — *Peganum harmala L* — туятовондошлар — *Zygophyllaceae* оиласига мансуб бўлиб, кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 20-60 см.га етadi. Пояси бир нечта сершоҳ. Барглари оддий, навбатма-навбат жойлашган, патсимон қирқилган. Гуллари оч сариқ, шохларининг учиди якка-якка жойлашган. Меваси шарсимон, уччаноқли кўсакча.

Исирик Марказий Осиё, Қозоғистон, Кавказ, Украина ва Россиянинг жанубида иссиқ шароитда, аҳоли яшайдиган ерларда, чўл ва ярим чўлда, бегона ўт сифатида экинлар орасида ва тоғ ёнбағирларида ўсади.

Шифобахш қисми ер устки бўлагидир (ўти ва уруғлари). Таркибида, гармин, гармалин, пеганин, гармоллол ва бошқа алкалоидлар бор.

Халқ табobatiда исирикни асрлар давомида ишлатиб келинади. Уни қайнатма, дамламасидан тинчлантирувчи, оғриқни қолдирувчи, сийдик ҳайдовчи, қон босимини пасайтирувчи сифатида, безгак (малярия), неврастения, тутқаноқ (эпилепсия) ва бошқа кўпгина касалликларда фойдаланилади.

Абу Али ибн Сино исирик — хармалдан оғриқни қолдирувчи восита сифатида унинг ер устки қисмини эзиб, бўғинлар оғриганида, нервлар шамоллаганда оғриган ерларга боғлашни буюрган.

Илмий тиббиётда исирик алкалоиди гармин эпидемик энцефалитдан қолган асоратларни даволашда, исирикнинг тутини юқумли касалликлар билан оғриган беморлар ётган хонани дезинфекциялашда қўлланилади (исирикни қуриган ер устки қисмидан бир-икки қисм олиб чўғ устига қўйилади ва

хонада тутатилади). Исирикнинг дезоксипеганин препарати миастенияда ва полиневритларда ишлатилади.

Стоматология амалиётида исирик қайнатмасидан оғиз бўшлиғи шиллиқ қавати касалликлари (стоматитлар, гингивитлар), ҳар хил яра-чақалар, милқлар қонаганда, тиш оғриганда (ўткир периодонтит, сурунқали периодонтитнинг қайта зўрайиши), альвеолит, периостит ва бошқа йирингли жароҳатларни даволашда оғизни чайиш, ванночка қилиш тавсия этилади.

Қайнатмани тайёрлаш учун 1 чой қошиқда қуритилган, майдаланган исирик устига 1 стакан қайноқ сув солиб, 10-15 минут қайнатилади.

Дамламани тайёрлаш учун 1 чой қошиқ майдаланган исирик устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда 2 соат дамлаб қўйилади, сўнг сузиб олиб ишлатилади.

ИТТИКАНАК, уч бўлакли иттиканак (чередa тpёхраздeльная) — *Bidens tripartita* L. — астрадонилар — *Astraceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 15-100 см га етадиган бир йиллик, тўқ яшил рангли ўт ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, туксиз, асос қисмидан бошқа қарама-қарши жойлашган. Барги оддий, уч бўлакли чанг қирғилган, бўлаклари лансетсимон, аррасимон қирғилган. Гуллари саватчага тўпланган. Меваси — чуңқ, тескари тухумсимон писта.

Иттиканак Россия, Украина, Белоруссия, Кавказ, Марказий Осиёда кенг тарқалган бўлиб, нам ўтлоқларда, ботқоқликларда, ариқ бўйларида, бегона ўт сифатида экинлар орасида ва бошқа жойларда ўсади.

Доривор маҳсулот сифатида ўсимликнинг ер устки қисми (пояси, барги, гули) ишлатилади. Таркибида каротин, С витамини, полисахаридлар, ошловчи, шиллиқ, аччиқ, бўёқ моддалар ва эфир мойи бор.

Иттиканак халқ табobatiда машхур, оммабоп шифобахш доривор сифатида кенг қўлланилади. У иштаҳани очади, овқат ҳазм қилиш жараёнини яхшилайти, тери касалликларида, модда алмашинуви бузилганда уни барқарорлаштиришда қўлланилади. Шунингдек, сийдик ҳайдовчи, терлатувчи, қон тўхтатувчи, асаб тизимини тинчлантирувчи, яллиғланишга қарши ва десенсибиловчи таъсир кўрсатади. Жароҳатларни тез битиради. Юздаги тошмалар, ҳуснбузар, фўрункулларни кетказади.

Халқ табobatiда чаён ва илон чаққанида заҳрини олиш учун, оғриқни қолдириш учун илдизининг қайнатмаси ва майдалан-

ган баргини боғлаш тавсия этилади. Ўсимликнинг эзилган барги, баргининг шираси жароҳатларни йиринг ва қон оқишидан тозалайди, уни тез битказайди.

Стоматологияда иттиканак дамламаси оғиз шиллиқ пардаси касалликларида (стоматитлар, айниқса, аллергия ҳолатдаги турлари, гингивит, пародонтит, глоссит), милклардан қон оқишида, гиповитаминозда, оғиз бўшлиғидаги ҳар хил жароҳатларни битиришда фойдаланилади.

Дамламани тайёрлаш учун 0,5 литр қайнаб турган сувга 2 ош қошиқда майдаланган ўсимлик ўтидан солиб, 12 соат илик жойда ушланади. Сузиб оғиз чайишни, оғизда олиб туришни (ванночка қилиш), ҳатто ярим стакандан 3 маҳал ичишни тавсия этилади.

Қайнатма тайёрлаш учун 1 стакан сувга 3 ош қошиқ ўтидан солиб, 30 минут қайнатилади. 10 минутдан кейин совутиб, жароҳатларни ювишда ишлатилади.

Дорихоналарда иттиканакнинг қуритилган ўти брикет ҳолида сотилади.

КАЛАНХОЙ, ПАТСИМОН КАЛАНХОЙ (каланхоэ перистое) — *Kalanchoe pinnata* (Zam.) Persoon — семизакдошлар — Crassulaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 180 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик ёки ярим бута бўлиб, поясининг пасти бир оз ёғочланган. Барги қалин, этли, эллипссимон, узинлиги 20 см.га етадиган, тоқ патли, 3-5 та баргчали, қирраси тишсимон, пояда қарама-қарши жойлашган. Гуллари сариқ, оч пушти, руваксимон гул тўпламини ташкил этади.

Ватани — Африканинг тропик ўрмонлари, Мадагаскар. Бизда гулхоналарда, хонадонларда ўстирилади. Табобатда каланхой барги ва поясидан олинадиган шира ишлатилади. У кучсиз хидли, нордон, биров буриштирувчи таъмга эга.

Таркибида флавоноидлар, ошловчи моддалар, С ва Р витаминлар, микроэлементлар, полисахаридлар, органик кислоталар ва ферментлар бор.

Илмий тиббиётда каланхой шираси ва малҳами бактерицид, яллиғланишга қарши, жароҳатларни тозаловчи, битирувчи, микробларга қарши восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида гингивитларда (ўткир катарал, сурункали гипертрофик гингивитларда), пародонтит, афтоз ярали стоматитларда, хейлит, лаб бичилганда, оғиз бўшлиғидаги ҳар хил жароҳатларни битиришда ва альвеолитларни даволашда ишлатилади.

Каланхой ширасини дока ёки пахта пиликка шимдириб, бироз илтиб (37° C) милкларга қўйилади, оғиз шиллиқ қаватларига суркалади, аппликация қилинади.

Каланхойнинг тайёр препаратлари дорихоналарда сотилади.

Rp.: Succ Kalanchoes 100 ml

D.S. аппликация учун.

Rp.: Ung. Kalanchoes 100.0

D.S. жароҳатларга суртиш учун.

КАПАЛАКГУЛ — УЧ РАНГЛИ БИНАФША (фиалка трёх-цветная) — *Viola tricolor L* — бинафшадошлар — *Violaceae* оиласига мансуб бўлиб, бир ёки икки йиллик, бўйи 10-40 см.га етадиган ўт ўсимлик. Пояси шохланган, тик ўсувчи, шохлари битта гул билан тамомланади. Гули беш япроқли, турли рангда бўлади. Меваси пишганда очиладиган қўсакча.

Бу ўсимлик Украина, Белоруссия, Молдавия, Россиянинг Оврупо қисмида бегона ўт сифатида далаларда, экинзорларда учрайди.

Ўзбекистонда бол ва хисбонларда, ҳовлиларда манзарали гул сифатида ўстирилади. Ўсимликнинг ер устки қисми шифобахш ҳисобланади.

Таркибиде рутин, сапонинлар, шиллиқ моддалар, глюкозидлар, эфир мойи, каротин, С витамини, салицил, урсол кислоталари ва бошқалар бўлади.

Халқ табобатида шифобахш ўсимлик сифатида нафас йўллари шамоллаганда юмшатувчи, балғам кўчирувчи сифатида ва кўк йўтал касаллигини даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: бинафша — банафсаджнинг куюк суртмаси арпа толқони билан бирликда яллиғланган шишларни босади. Япроғи ҳам шундай таъсирга эга.

Илмий тиббиётда капалакгул препаратлари яллиғланишга қарши ва антисептик сифатида ўткир, сурункали бронхитлар, бронхопневмониялар, кўкйўтал, нефрит, цистит, ўт-тош касаллиги, подагра, ревматизм касалликларини даволашда ишлатилади.

Стоматологияда бинафша шираси ва дамламаси оғиз шиллиқ қавати касалликлари (стоматит, гингивит, пародонтит)ни даволашда ишлатилади.

Дамламасини тайёрлаш учун 1 ош қошиқ ўсимликнинг қуритилган ва майдаланган ўтини 1 стакан қайнаб турган сувга солиб дамлаб қўйилади, 2 соатдан сунг сузиб, оғиз чайишда ишлатилади.

Rp.: Inf. herbae *Violae tricoloris* 200 ml
D.S. оғиз чайишда, ванночка қилишда ва
аппликация қилишда ишлатилади.

КАРАМ (капуста огородная) — *Brassica oleracea* L — карамдошлар — *Brassicaceae* оиласига мансуб бўлиб, икки йиллик сабзавот ўсимлик.

Ўзбекистонда оддий карам, гул карам, хитой карами, корейс карамлари экилади.

Оддий карам (капуста огородная) боши юмалоқ, ясси, тухумсимон чўзинчоқ шаклли бўлади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида сабзавот ўсимлик сифатида етиштирилади. Таркибида қанд, калий, фосфор тузлари, клетчатка, ёғлар, ферментлар, аминокислоталар, А, В, Р, К, В₆ витаминлари ҳамда U витамини ва бошқалар бор.

Халқ табobatiда карам қадимдан организмга куч бағишловчи, ҳар хил касалликларга чидамли қилувчи, уйқусизликни йўқотувчи ва бош оғриғини қолдирувчи восита сифатида ишлатилади. Халқимиз карамни хом ҳолда, тузлангани, ачитилгани эса иштаҳани очувчи, меъда-ичак овқат ҳазм қилиш жараёнини кучайтирувчи, цингага қарши шифо сифатида ишлатганлар.

Абу Али ибн Сино шундай ёзади: карам — курунбнинг ҳамма турлари чипқонларнинг (абсцесс, флегмоналарни) ёрилишига, ёмон яраларни битиришга ва тарқалиб кетмаслигига имкон беради.

Илмий тиббиётда карам суви (таркибида U витамини бор) меъда яра касаллиги, атеросклероз, жигар касалликлари, экзема, псориаз, нейродермит, қандли диабет, юрак, буйрак ва бошқа касалликларда буюрилади.

Стоматология амалиётида карам ширасидан стоматитларни, гингивит ва пародонтитларни даволашда фойдаланиш мумкин.

Уй шароитида карам баргидан эзиб олинган сувини оғиз чайишда, ванночка қилишда ишлатилади. Янги карамни чайнаб, оғизда кўпроқ олиб турилса оғиз бўшлиғидаги яллиғла ниш ҳолатини ва оғриқни камайтиради.

КАРАФС, ХУШБЎЙ КАРАФС (сельдерей пахучий) — *Apium graveolens* L — селдердошлар — *Apiaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-70 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик, пояси тик ўсади, ичи кавак, марказий қисмидан шохлайди. Барглари чўзиқ — лансетсимон, патсимон, уч бўлакли. Гуллари майда, оқ рангли, мураккаб соябонга тўпланган. Мева-

си — юмалоқ, икки уруғли қўшалоқ писта. Карафс Россиянинг Оврупо қисмида, Марказий Осиё ва Кавказда канал ва ариқ бўйларида, дарё ёқаларида, суғориладиган нам ерларда, тоғ этакларида ўсади. Зиравор ўсимлик сифатида кенг миқёсда ўстирилади. Шифобахш қисми ўти, мевалари ва илдизларидир.

Таркибида эфир мойи, С, В, витаминлари, каротин, флавоноид, шавел кислотаси, калий, натрий тузлари ва бошқа моддалар бор.

Халқ табобатида карафс қадимдан шифобахш ўсимлик сифатида ишлатилади. У иштаҳани кўз овчи, овқат ҳазм қилишни кучайтирувчи, асаб тизимини мустаҳкамловчи, қонни тозаловчи, жароҳатларни битирувчи, аллергияга қарши ва антисептик таъсир қилувчи ўсимликдир. Организм умумий қувватини кўтаради, жисмоний ва ақлий қobiliятини кучайтиради.

Илмий тиббиётда гастрит, меъда-ичак яраси касаллигида ва сийдик хайдовчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида карафс ўти ва дамламасидан стоматитларни, гингивитларни ва бошқа яра-жароҳатларни ювиб — даволашда ишлатилиши мумкин.

Дамламасини тайёрлаш учун 2 та ош қошиқда майдалаб тўғралган карафс илдизини ва барги устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда дамлаб, 4 соат тиндирилади. Сўнгра сувиб олган чайишда, ванночка қилишда, яра ва жароҳатларни ювиш тавсия этилади.

Юз-жан соҳасидаги йирингли яра ва жароҳатларни тез битириш учун карафс дамламаси билан ювилади. Янги майдаланган карафс ўтига саригёғ ёки ўсимлик мойлари (пахта мойи, зиғир мойи, кунгабоқар мойи) дан малҳам тайёрлаб қўйилади.

КАШНИЧ, ЭКМА КАШНИЧ (кишнец — кориандр посевной) — *Coriandrum sativum* L — селдердошлар — *Apiaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-70 см.га етадиган бир йиллик ўт ўсимлик, пояси цилиндрсимон, майда қиррали, туксиз, ичи кавак. Барги оддий, қинли, туксиз уч бўлакка қирқилган, қирраси тишсимон. Гуллари майда, мураккаб соябонга тўпланган. Меваси — юмалоқ, қўнғир қўшалоқ доғча

Ватани — Туркия, Россия, Украина, Кавказ ва Марказий Осиё республикаларидир.

Шифобахш қисми уруғи ва барги бўлиб, у хушбўй ҳидга ва ёқимли мазага эга.

Таркибида эфир мойи, ёғ, оқсил ва бошқа моддалар бор.

Халқ табобатида кашнич меваси кукун, дамбама, қайнатма ҳолида қўлланилади. Уни меъда-ичак нуллари ишини фаол-

лаштиришда (иштаҳани очиб, овқат ҳазмини яхшилайд), гижжа туширишда, камқонлик, гипертония, гепатит, стоматит ва бошқаларни даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино кашнич — кузбура тўғрисида шундай ёзади: “ўсимликнинг қуритилгани ва ҳўли (янги барги, ер устки қисми) ишлатилади. У буриштирувчи, оғриқни қолдирувчи таъсир қилади. Сиқиб олинган шираси сут билан қўшиб ишлатилса, ҳар қандай кучли, лўқилловчи оғриқни қолдиради”.

Илмий тиббиётда меъда — ичак касалликларини даволашда, антисептик ва битирувчи восита сифатида қўлланилади.

Стоматологияда оғиз шиллиқ қавати касалликларини (стоматит, гингивит, пародонтит) даволашда ва оғиздаги ёқимсиз ҳидларни йўқотишда қўллаш мумкин. Бунинг учун баргининг шираси ва мевасининг дамламаси ишлатилади.

Дамламани тайёрлаш учун 3 та чой қошиқ кашнич мевасини усти берк идишга солиб, 1 стакан қайнаб турган сув қўйилади ва 15 минут дамлаб қўйилади. Сўнг докадан ўтказиб, оғиз чайилади ва бир оз оғизда олиб турилади (ванночка қилинади) ёки 2 ош қошиқ кашнич мевалари устига 1 стакан қайноқ сув қўйиб, 15-20 минут дамлаб қўйилади, сузиб олиб оғиздаги нохуш ҳидларни йўқотиш учун кунига бир неча марта оғиз чайилади.

Баргининг ширасини дока ёки пахта пиликка шимдириб, милқларга қўйилади.

КИЙИК ПАНЖА (астрагал шерстистоцветковый) — *Astragalus dasyanthus* Pall — дуккакдошлар — Fabaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 10-35 см. келадиган, малларанг туклар билан қопланган ўт ўсимлик. Барглари навбатма-навбат жойлашган, оқ патсимон, 12-14 жуфт наштарсимон баргчалардан ташкил топган. Гуллари — тўп гулли сариқ рангда бошчасимон шингилга тўпланган. Меваси — уч қиррали — тухумсимон дуккак.

Кийик панжа Марказий Осиё, Кавказ, Украина, Волга -Дон ҳавзаларида очик жойларда, даштларда, чўлларда, ўрмон четларида ва далаларда ўсади.

Шифобахш қисми ўти (пояси, барги, гули) таркибида тритерпен гликозидлари, флавоноидлар, ошловчи моддалар, аминокислоталар, витаминлар, кальций, кремний, алюминий, темир, кобальт, мис, марганец каби микроэлементлар бор.

Халқ табobatiда кийик панжа турли меъда ичак касалликларини даволашда, сийдик ҳайдовчи, терлатувчи дори сифа-

тида, диабет касаллиги, фурункулёз, пиодермияни даволашда ишлатилади.

Илмий тиббиётда гипертония, стенокардия ва бошқа юрак-қон томир касаллигида, буйрак-сийдик йўли касалликларида ишлатилади.

Стоматология амалиётида кийик панжа қайнатма ва дамламасидан стоматит, гингивит ва пародонтитларни даволашда ишлатилади.

Дамламани тайёрлаш учун 1 ош қошиқ қуритиб майдаланган кийик панжа ўти устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, бир соат дамлаб қўйилади. Сўнгра, сузиб олиб чайишга, ванночка қилишда ишлатилади.

КИЧИК БЎРИГУЛ (барвинок малый) — *Vinca minor* L — кендирдошлар — Аросупасеае оиласига мансуб бўлиб, бўйи 60 см.гача бўлган доим яшил, кўп йиллик ўт ўсимлик. Пояси ётиб ўсувчи, шохланган, гул ҳосил қилувчи новдалари тик ўсади. Барги қалин, туксиз, эллипссимон тўқ яшил рангли, ўткир учли, ялтироқ. Гуллари ҳаворанг, якка-якка, узун гул бандли. Мева-си 2та цилиндрсимон баргчадан ташкил топган.

Кичик бўригул Украина, Қрим, Кавказ, Туркменистон, Тожикистоннинг ўрмонларида, буталар орасида, тоғ ёнбағирларида ўсади. Кўпинча боғларда қўпайтирилади, паркларда манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Шифобахш қисми ўти (пояси, барги, гули) ҳисобланади. Таркибида алкалоидлар (20 га яқин ҳар хил алкалоидлар: винин, винкамин, минорин ва бошқалар), урсол кислотаси, рутин бор. Ушбу гиёҳнинг бошқа туридан (барвинок розовый — *Vinca rosea* L) олинadиган алкалоидлар (винбластин, винкристин) ханфли ўсимлигини даволашда ишлатилади.

Халқ табobatiда буриштирувчи, қон тўхтатувчи, жароҳатларни битирувчи, қон босимини туширувчи восита сифатида қўлланилади.

Илмий тиббиётда гипертония, юрак касалликларида, ҳар хил қон кетишини тўхтатишда ишлатилади.

Стоматология амалиётида кичик бўригул ўтидан тайёрланган қайнатма ва дамламасидан тиш олингандан сўнг қон кетишни тўхтатиш учун, оғиз шиллиқ қавати яллиғланганда — стоматит, гингивит ва пародонтитларни даволашда ишлатилади.

Дамламани тайёрлаш учун 1 ош қошиқ қуритиб, майдаланган кичик бўригул ўсимлиги устига 1 стакан қайнаб турган сувни солиб, 1,5 соат давомида дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, оғиз чайишда, жароҳатларни ювишда, ванночка қилишда ишлатилади.

КИЧИК ТИЛЛАБОШ (золототысячник малый) — Centaureum minus Moench, газакўтдошлар — Gentianaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 40 см.гача борадиган бир ёки икки йиллик ўт ўсимлик. Пояси оддий, тўрт қиррали, яланғоч. Илди-золди тўп барглари тескари тухумсимон, пояда бандсиз қарама-қарши жойлашган. Гуллари беш бўлакли, қизил рангли, қалқонсимон рўвакка тўпланган. Меваси — цилиндрсимон икки хонали қўсак.

Кичик тиллабош Марказий Осиё, Кавказ, Украина, Белоруссия, Россиянинг Оврупо қисми, Олтой ўлкасида суғориладиган ўтлоқларда, дарё ҳавзаларида, ботқоқликлар атрофида, ариқ бўйларида, буталар орасида, ўрмон четларида ва бўз ерларда ўсади.

Шифобахш қисми ер устки қисми (ўти) ҳисобланади. Таркибида аччиқ гликозидлар, фенолкарбон, олеанол, аскорбин кислоталар ва бошқа моддалар бўлади. Халқ табobatiда бу ўсимликдан юракни қувватлайдиган дори, меъда-ичак йўли, жигар, буйрак касалликларида фойдаланилади.

Абу Али ибн Сино ёзган: тиллабош — кантурийун ўтининг янги шираси ва ундан тайёрланган суюқ экстракти эски жароҳатларни битиради, янги жароҳатларни тозалайди, оқма яра-ларга даво бўлади, қон кетишини тўхтатади.

Илмий тиббиётда тиллабош препаратларидан гастритларни даволашда, қабзият маҳалида, буйрак, жигар, ўт йўллари касалликларида ишлатилади.

Стоматологияда оғиз бўшлиғи, юз-жағ соҳасидаги жароҳатларни, альвеолитларни даволашда, тиш олингандан кейинги қон кетишни тўхтатишда тавсия этилади.

Қайнатмани тайёрлаш учун 1 ош қошиқ қуритилган ўти ус-тига 1 стакан сув солиб, 30 минут қайнатилади, совутгандан сўнг докадан ўтказиб, жароҳатларни ювишда ишлатилади.

Тиллабош тайёр препаратлари дорихоналарда сотилади.

Rp.: Herbae Centaurii 50.0

D.S. маҳсулотдан бир ош қошиқ олиб, 1 стакан сувда 30 минут қайна-тилади, совутгандан сўнг, докадан ўтказиб жароҳатларни ювишда ишлати-лади.

Rp.: Tincturae Centaurii 25 ml

D.S. 15-20 томчидан овқатдан ярим соат олдин ичилади.

КЎКТИКАН (СИНЕГОЛОВНИК БИБЕРШТЕЙНА) — Eryngium coeruleum M.B. — селдердошлар — Apiaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 50-100 см. бўладиган кўп йиллик ўт ўсим-лик. Барги қалин, кенг тухумсимон, тиканли, патсимон кесик,

чети кўнғирали, пастдагилари бандли, юқоридагилари бандсиз. Гуллари майда, кўк рангли, беш бўлакли, тўп гули тиканли. Меваси — қўшалоқ писта.

Кўктикан Марказий Осиё, Кавказнинг тоғ этакларида, шагалли қияликларда, текисликларда, боғларда, экинзорларда, далаларда нам ерларда ўсади. Шифобахш қисми пояси, барги, тўпгули ҳисобланади. Таркибида эфир мойлари, флавоноидлар, сапонинлар ва буриштирувчи моддалар бор.

Халқ табобатида оғриқни қолдирувчи, тортишиш — санчиқларни йўқотувчи, тер ва сийдик ажралишини тезлаштирувчи, яллиғланишга қарши ва заҳар кучини кесувчи сифатида ва ширинча (катарал-экссудатив диатез), турли шишлар, истисқо (асцит), буйрак ва сийдик йўллари касалликларини даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: кўктикан — шавкатал — йахудийани табиати сўрилтирувчи. Курак тишлари оғриғида қайнатмаси билан оғиз чайқалади.

Илмий тиббиётда кўктиканиннинг қайнатмаси, кўктикандан ажратиб олинган сапонин ва шиллиқ моддалари йиғиндиси буйрак, сийдик йули, истисқо касалликларида сийдик ҳайдовчи вазифа сифатида тавсия этилади.

Стоматология амалиётида тишлар оғриғида кўктиканиннинг қайнатмаси билан оғиз чайилса, ванночка қилинса фойда қилади. Қайнатмани ичишга ҳам тавсия этилади.

Қайнатмани тайёрлаш учун 10 г. кўктикан устига 1 стакан қайноқ сув солиб, 30 минут қайнатилади. Совиганидан сўнг, сузиб, ичишга (1 ош қошиқдан 3 маҳал) ва оғиз чайишга ишлатилади.

ЛАВЛАГИ, (свекла обыкновенная) — *Beta vulgaris* L. — шўрадошлар — *Chenopodiaceae* oilасига мансуб икки йиллик ўсимлик. Илдизмеваси шолғомга ўхшаш қизил, оқ ёки сариқ рангда. Пояси тўғри ўсадиган, барглари навбатма-навбат жойлашган тухумсимон, узун бандли. Гуллари майда.

Лавлаги Марказий Осиёда сабзавот сифатида экилади. Шифобахш сифатида илдизмеваси, шираси, барги ишлатилади.

Таркибида протеин, қанд, клетчатка, органик кислоталар, бўёқ моддалар, минерал тузлар, ҳар хил витаминлар (E, C, B₁, B₂, B₃), турли микроэлементлар — иод, марганец ва бошқалар бор.

Халқ табобатида камқонлик, зотилжом, сил касаллиги, цингага қарши, яллиғланишга қарши ва оғриқсизлантирувчи сифатида ишлатилади.

Абу Али ибн Сино лавлаги — силк тўғрисида шундай ёзади: совукдан лаб ёрилаганда янги сиқиб олинган шираси яхши фойда қилади. Юздаги сепкилни кетказиш учун аввал содали сув билан юиб, лавлагининг барги боғланса, сепкилни кетказади. Баргидан сиқиб олинган суви сўғалларни кўчиради.

Стоматология амалиётида лавлагини қириб ёки янги баргини майдалаб, докага ўраб стоматит ва гингивитларда ялғиланишга қарши қўлланилади. Тиш оғриганида лавлагининг бир бўлагини оғизда олиб турилса, оғриқ пасайиши ҳақида маълумотлар бор.

ЛОВИЯ (фасоль обыкновенная) — *Phaseolus vulgaris* L — дуккакдошлар — Fabaceae оиласига мансуб бўлиб, чирмашиб ўсадиган бир йиллик ўсимлик. Пояси калта-калта туклар билан қопланган, шохланган. Барглари навбатма-навбат жойлашган, тухумсимон шаклда. Гуллари бинафша ранг шингиллар ҳосил қилади. Меваси — тўғри ёки сал букилган дуккак. Уруғлари калта, кичик, буйраксимон бўлади.

Ловия Осиё, Африка, Америка қитъаларида кенг тарқалган бўлиб, Марказий Осиёда кўп экилади. Шифобахш қисми — гуллари, дуккаги. Таркибида оксил, крахмал, пектин ва макро, микро элементлар бор.

Халқ табobatiда ловиядан ва гулларида тайёрланган дамламани сийдик йўллари, юрак-қон томир тизими касалликлари, қандли диабет, ревматизм ва подгир касалликларини даволашда ишлатилади. Ловия унидан янги куйган жароҳатларга сепиб даволанади.

Илмий тиббиётда ловиядан парҳезбоп шифобахш таом тайёрланади ва қандли диабетда истеъмол қилиш тавсия этилади.

Стоматология амалиётида юз-жағ соҳасидаги қонталашни (гематомаларни) сўрилтиришда, чипқонлар (фурункул, карбункул) ва жароҳатларни даволашда ишлатилиши мумкин. Бунинг учун ловия унидан ўсимлик мойи ёки вазелин ёрдамида малҳам тайёрлаб боғланади.

МАЙМУНЖОН, ОДДИЙ МАЙМУНЖОН (малина обыкновенная) — *Rubus idaeus* L — раъногулдошлар — Rosaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 1-2 метрга етадиган, ёш новдалари эгилиб ўсувчи, сертикан, ярим бута ўсимлик. Барглари йирик, нотекис, тишсимон, қиррали, уч бурчакли, меваси — қизил, қора рангли динакли, мураккаб ҳўл мева.

Ватани Россиянинг Оврупо қисмида, Кавказ атрофлари ва Марказий Осиёда приқ бўйларида, тўқайзорларда, ўрмон-

зорларда, жарларда, тоғларда, буталар орасида ўсади. Мева-ли ўсимлик сифатида кенг маданийлаштирилган. Унинг ҳамма қисми (меваси, барги, гули, илдизи) шифобахш.

Таркибида органик кислоталар, олма, лимон, чумоли, са-лицил кислоталар, С витамини, каротин, қанд, ошловчи, пек-тин ва бошқа моддалар бор. Уруғида ёғ бор. Маймунжон қадим замонлардан бери шифобахш восита сифатида қўлланиб ке-линади.

Халқ табobatiда ундан терлатувчи, иссиқни туширувчи, ша-моллаганда, меъда-ичак тизими ишини фаоллаштирувчи, оғриқни қолдирувчи, қон тўхтатувчи, заҳарланишга қарши, жа-роҳатларни битирувчи сифатида ишлатилади.

Абу Али ибн Сино маймунжон — уллайк тўғрисида шундай ёзади: қуритувчи, буриштирувчи таъсир қилади. Баргларини қўйиб боғланса учуқнинг тарқалиб кетишини тўхтатади. Унинг барглари чайналса, милкни мустаҳкамлайди, оғиз чақалани-шини тузатади. Пишган мевалари ҳам шундай таъсир кўрса-тади. Мева ва баргларининг шираси иссиқдан бўлган оғиз оғриқни тузатади.

Илмий тиббиётда маймунжон мевалари меъда-ичак йўли ишини маромига келтириш учун, терлатадиган восита тарика-сида, баргидан тайёрланган дамлама ва қайнатма ич кетиш ва ичдан қон оқишларни даволаш, ангинада томоқни чайиш учун ишлатилади.

Стоматология амалиётида маймунжоннинг меваси ва бар-гидан оғиз шиллиқ қавати касалликлари (стоматитлар, гинги-витлар, пародонтит)да, цингани даволашда ва учуқ тошганда ишлатилиши мумкин.

Маймунжоннинг меваси ва янги узилган баргини милклар қонаганда, оғиз чақаланганда чайналса, милкларни мустаҳкам-лайди, қонаши тўхтади, яра-чақаларнинг тезроқ битишида фойда қилади.

Стоматит ва гингивит касалликларида мева ва барглари-нинг янги сиқиб олинган ширасини дока ёки пахта пиликка шимдириб, милкга қўйилса, оғиз шиллиқ қавати артиб олинса тез тузатади.

Меваси ёки баргидан тайёрланган дамлама оғиз чайишда ва аппликация қилишда ишлатилади. Дамламани тайёрлаш учун 2 ош қошиқда қуритилган барги ёки мевасидан олиб, ус-тига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда 20 минут дамба қўйилади. Сўнгра сузиб, оғиз чайиш ва ичиш учун ишлатилади.

Маймунжоннинг қуритилган меваси (*Fructus Rubi idaei*) до-
рихона ва фитобарларда сотилади.

Қайнатмани тайёрлаш учун маймунжон баргидан 1 ош
қошиқда оғзи берк идишга солинади ва устига 1 стакан қай-
наб турган сув солиб, 15 минут қайнатилади. Совигандан сўнг,
сузиб олиб, 1 ош қошиқдан 3-4 маҳал ичишга ва оғиз чайишга
ишлатилади.

МАККАЖЎХОРИ (кукуруза обыкновенная) — Zea mays L — ғалладошлар (дондошлар) — Gramineae оиласига мансуб бўлиб, пояси тик ўсувчи, цилиндрсимон, бўғинли бир йиллик дон ўсимлик. Бўйи 1-3 м.га етади. Барглари кенг на-
штарсимон — чизиқсимон текис қиррали, қини ёрдамида по-
ясида кетма-кет жойлашган. Гуллари бир уйли, бир жинсли,
майда, кўримсиз бўлиб, оталик гули поясининг юқори қисми-
да рувакка тўпланган. Меваси донча.

Маккажўхори Ўзбекистоннинг барча вилоятларида дон ва
ем-хашак манбаи сифатида ўстирилади; табобатда унинг ўсим-
лик меваси пишиб етилмасдан; оналик гулининг устунчаси —
попуги йиғиб олинади ва ишлатилади.

Таркибида синэстерол, эфир мойи, аччиқ гликозидлар, смо-
ла, сапонин, флавоноидлар, органик кислоталар, С ва К вита-
минлари, каротин, дони (меваси)нинг таркибида эса крахмал,
ёғлар, пентозан, пировиноград кислота, V_1 , V_2 , V_6 , С витамин-
лари, никотин кислота, биотин, каротин ва бошқалар бор.

Халқ табobatiда маккажўхори попугидан тайёрланган қай-
натма ва дамламалар, қовуриб асалга аралаштирилган сўта-
лари қон ивишини тезлаштирувчи, ўт, сийдик ҳайдовчи воси-
та сифатида қадимдан ишлатилиб келинган.

Абу Али ибн Сино маккажўхори тўғрисида шундай ёзади:
охор — крахмал — наша (маккажўхори крахмали) — ёпиштирувчи
ва юмшатувчи таъсир қилади. Уни пишириш учун 1/3 нисбат-
да (1 қисм крахмалга 3 қисм сув) олинади. Крахмалнинг заъ-
фарон (шафран)и кўшиб суртилса, юздаги сепкилни кетказа-
ди. Крахмал яраларнинг битишини ва тузалишини яхшилайди.

Илмий тиббиётда маккажўхори попукларидан тайёрланган
дамлама, суюқ экстрактдан жигар, ўт пуфаги, ўт йўллари-
нинг яллиғланиши, ичдан қон кетганда қон тўхтатувчи, буй-
рак, қовуқ тошларида сийдик ҳайдовчи восита сифатида фой-
даланилади. Маккажўхоридан витамин V_{12} , К витамини, глю-
тамин кислоталар олинади.

Стоматология амалиётида маккажўхори попугидан тайёр-
ланган дамлама ва унинг суюқ экстрактини стоматитлар ва
гингивитларни даволашда оғиз чайиш учун ишлатиш мумкин.

Дамламасини тайёрлаш учун 15 г. майдаланган маккажўхори попуги устига 200 г. қайнаб турган сув солиб, ўсти берк идишда дамлаб қўйилади. Ярим соатдан сўнг сузиб олиб, оғиз чайиш учун ишлатилади.

Дорихоналарда маккажўхори попуги тайёр ҳолда пакетчаларда ва унинг суюқ экстракти сотилади.

Rp.: Extr. Stigmatis Maydis fluidi 25 ml.

D.S. 15-20 томчидан ярим стакан қайнаган сувга солиб, оғиз чайиш учун ишлатилади.

Rp.: Stigmatis Maydis 15.0

D.S. Маҳсулотнинг ҳаммаси устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, ярим соат давомида дамлаб қўйилади, сўнг сузиб олиб, оғиз чайиш учун ишлатилади.

МОЙЧЕЧАК, ДОРИВОР МОЙЧЕЧАК (ромашка лекарственная) — *Matricaria chamomilla* L — астрадошлар — Asteraceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 15-40 см.га етадиган бир йиллик ўт ўсимлик. Барглари патсимон қирқилган. Гуллари оқ, сариқ саватча ҳосил қилади. Меваси — қўнғир — яшил рангдаги писта.

Мойчечак Марказий Осиёда, Россиянинг Оврупо қисмида, Кавказ, Қрим, Украина, Фарбий Сибир, Ўзоқ Шарқда учрайдиган ўсимлик бўлиб, ўтлоқларда, экинзорларда, йўл ёқаларида ўсади. Мойчечак маҳсулотига талаб кўп бўлганлигидан Украина, Белоруссия ва бошқа ерларда ўстирилади.

Шифобахш қисми гули ҳисобланади. Таркибида эфир мойи, оксиллар, гликозидлар, флавоноидлар, кумаринлар, азулен, каротин, С витамини, шиллиқ, аччиқ ва бошқа моддалар учрайди.

Халқ табобатида мойчечак жуда кенг қўлланилади. У терлатувчи, ични юмшатувчи, ўт ҳайдовчи, буриштирувчи, оғриқни қолдирувчи, тинчлантирувчи, шамоллашга қарши восита сифатида, дезинфекцияловчи ва бошқа кўпгина касалликларда ишлатилади.

Илмий тиббиётда мойчечак гулларида тайёрланган дамламани гастрит, энтерит, энтероколит, меъда ва ўн икки бармоқли ичак яраси касалликлари, жигар, ўт пуфаги касалликларида ва мойчечакдан ажратиб олинган хамазулен препаратини аллергия, яллиғланишга қарши ва оғриқни қолдирувчи восита сифатида қўлланилади.

Стоматология амалиётида оғиз шиллиқ қавати касалликлари (стоматит, гингивит, пародонтит)ни даволашда оғиздаги

йирингли ва бошқа жароҳатларни ювишда ва даволашда ишлатилади.

Дамламасини тайёрлаш учун 1 ош қошиқ куритилган мой-чечак гулининг устига 1 стакан қайнаб турган сувни солиб, ярим соат дамлаб қўйилади. Сўнгра сузиб олиб, оғиз чайиш учун ишлатилади.

Rp.: Inf. flores Chamomillae 200.0 ml

D.S. Оғиз чайиш учун, яра-чақаларга ва милкларга қўйиш учун ишлатилади (аппликация).

МОМАҚАЙМОҚ, ҚОҚИ ЎТ (одуванчик лекарственный) —

Taraxacum officinalis Web — астрадошлар — Asteraceae оила-сига мансуб бўлиб, бўйи 15-30 см. бўладиган сут-ширали, қўп йиллик, ўт ўсимлик. Илдизи кам шохланган ўқ илдиз. Баргининг ҳаммаси илдизолди тўпбаргидан ташкил топган. Барги оддий, ланцетсимон, патсимон, кесик. Гул ўқи туксиз, ичи ко-вак, цилиндрсимон. Гуллари саватчага тўпланган, гулларининг ҳаммаси тилсимон, тилла рангда. Меваси — учмали писта.

Момақаймоқ деярли ҳамма ерларда, ўрмон, чўл худудла-рида, ўтлоқларда, ҳовли, боғ, экинзорларда, қўчаларда ва бошқа ерларда ўсади. Шифобахш қисми ўти, илдизи, барги, шираси ҳисобланади.

Таркибида тараксацин ва тараксацерин аччиқ гликозидлар, тритерпен бирикмалари, инулин, ёғ, калий, кальций тузлари, қанд, холин, шиллиқ моддалар ва бўёқ моддалари бор.

Халқ табобатида момақаймоқни қадимдан доривор ўсим-лик сифатида иштаҳа очувчи, овқат ҳазм қилишни яхшиловчи, организмнинг куч-қувватини (тонусини) оширувчи, модда ал-машинувини кучайтирувчи, тинчлантирувчи, шамоллашга қар-ши восита сифатида ва заҳарланишни даволашда, космети-када ишлатилиб келинган.

Абу Али ибн Сино момақаймоқ — хиракилус сутсимон ши-расини сўгал тошган, илон-чаён чаққан жойларга суришни бу-юрган.

Илмий тиббиётда момақаймоқнинг илдизи дамлама ва ку-кун ҳолида иштаҳа очиш, ўт хайдаш, ични юмшатиш учун, дар-монсизлик, кўкрак оғриғи ва атеросклерозда буюрилади.

Стоматология амалиётида юздаги ҳар хил доғлар, сепкил, тошмалар, ҳуснбузарларни кетказишда, чипқон (фурункул, кар-бункул)лар ва ҳар хил йирингли яраларни даволашда мома-қаймоқ сутли шираси ва қайнатмасидан фойдаланилади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун майда тўғралган қоқи ўтдан уч ош қошиқ микдорида олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қуй-

иб, 20 минут қайнатилади. Сузиб олиб, совигандан сўнг жароҳатларни ювишда, чипқонларга компресс қилишда ишлатилади.

Юздаги доғларни, тошмаларни кетказиш учун юзни тоза-лаб ювиб, куришиб, янги сиқиб олинган момақаймоқнинг сут-ли ширасини суркаб, 20-30 минутдан сўнг ювиб ташланади. Бу муолажа кунда бир маҳалдан бир неча кун такрорланади.

Чипқонларни даволашда илдизи ва барги аралаш қийма-ланган момақаймоқни компресс қилинади.

НАВРЎЗГУЛ (первоцвет весенний) — *Primula officinalis*

Жасқ — навруздошлар — Primulaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 15-20 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Илдиз по-яси шохланмасдан қийшиқ ҳолда ўсади. Илдиз узунлиги 6-8 см. бўлиб, оқиш тусли бир неча илдизлар чиқаради. Барглари илдиз бўғзидан чиққан, буришган, тухумсимон. Гуллари май-да, тилла ранг ворсинкасимон, соябонга йиғилган. Меваси — тухумсимон, қўнғир рангли, кўп уруғли кўсак.

Наврўзгул Россиянинг Оврупо қисмида, Марказий Осиёда ўрмон четларида, ўтлоқларда, бутазорларда ва қирларда ўсади.

Шифобахш қисми илдизи, барги, гули. Таркибида сапонин, гликозид, С витамини, каротин, эфир мойи ва бошқалар бор.

Халқ табobatiда наврузгулнинг илдизи, барги ва гулидан тайёрланган дамлама ва қайнатмаларидан қон тўхтатувчи, ух-латувчи ва балғам кўчирувчи восита сифатида фойдаланилади.

Илмий тиббиётда наврўзгулнинг барги, гули ва илдизидан тайёрланган дамлама, қайнатма, ундан олинадиган “приму-лин”, “примулат” препаратларидан гиповитаминоз (организ-мда витамин А, С лар етишмасликдан дармонсизланиш, ҳол-сизланиш рўй берганда), кўк йўтал, бронхитларда йўталга қар-ши балғам кўчирувчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида оғиз шиллик қавати касаллик-ларида наврўзгулнинг дамлама ва қайнатмаларидан оғиз чай-иш учун фойдаланилади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 1 ош қошиқ майдаланган на-врузгулнинг маҳсулоти устига 1 стакан қайнаб турган сув қўйиб, 30 минут дамлаб қўйилади. Сўнгра совитиб, докадан ўтказиб, оғиз чайилади ва ванночка қилинади.

НАЪМАТАК ТУРЛАРИ (виды шиповника) — *Rosa species* — наъматак раъногулдошлар — Rosaceae оиласига мансуб бўлиб, МДХ худудида 60 дан ортиқ тури мавжуд. Ўзбе-кистонда эса 13 хили ўсади. Тиббиётда қўйидаги наъматак тур-лари кўпроқ қўлланилади.

1. Май наъматаги, долчинсимон наъматак (шиповник коричный)- *Rosa cinnamomea* L;

2. Итбурун наъматак (шиповник собачий)- *Rosa canina* L;

3. Тиканли наъматак (шиповник иглистый)-*Rosa acicularis* Lindl;

4. Даурия наъматаги (шиповник даурский) — *Rosa Daurica* Pall.

Марказий Осиё ва Ўзбекистон ҳудудида кўп учрайдиган хиллари Бегер, Федченко, итбурун ва Қўқон наъматакларидир.

Наъматак турлари ўрмонларда, ариқ бўйларида, буталар орасида, тоғларнинг қуруқ тошлоқ ёнбағирларида ўсади.

Наъматак турлари асосан бўйи 2,5 м.гача борадиган бута ўсимлик бўлиб, тиканли кулранг шоҳли. Гуллари йирик, оқ ёки пушти рангда. Мевалари майда думалоқ ёки тухумсимон, тўқ қизил, баъзан деярли қизил бўлади. Шифобахш қисми-меваларидир.

Таркибида С витамини, каротин, В₂, К₁, Р₁ витаминлари, қанд, лимон кислота, минерал тузлар, ошловчи моддалар, эфир мойлари, пектин ва бошқалар бор. Уруғларида витамин Е, токоферол, каротиноидлар мавжуд.

Халқ табobatiда наъматакдан буриштирувчи, қон тўхтатувчи, тинчлантирувчи, талвасага қарши восита сифатида, витамин етишмаслигида, жигар, ўт йўллари, қовуқ касалликларида, томоқ оғриғи, юрак хасталиклари ва бошқа касалликларда фойдаланилади.

Илмий тиббиётда наъматак ва унинг препаратлари асосан С витамини манбаи ҳисобланиб, нефрит, гепатит, холецистит, энтерит, бавосир, меъда яраси, нафас органларининг яллиғланиши ва жароҳатларини битирувчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида наъматакнинг мева дамламаси, қайнатмаси, шарбати, уруғидан олинган мой (наъматак мойи — масло шиповника), мевасидан олинган каротолин оғиз шиллиқ қавати касалликларида, жароҳатларни, ҳар хал битмайдиган яра-чақаларни битказишни тезлатувчи модда сифатида ишлатилади.

Гингивит, пародонтит ва яра-чақаларни даволашда наъматак мойи ёки каротолинга доқа ёки пахта пиликка шимдириб, 20-30 минутдан қўйилади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 1 ош қошиқ мевасига 2 стакан сув солиб, оғзи ёпиқ идишда 10 минут қайнатилади. Бир суткадан кейин мевасини сиқиб, сузиб олиб, ярим стакандан 2-3 маҳал (юқорида ёзилган касалликларни даволашда қўшимча сифатида) овқатдан олдин ичилади.

Илмий табобатда тайёр ҳолатда наъматакнинг:

1. Шарбати — *Sirupus fructi Rosae vitaminisatus* 200-250 мл дан шиша идишларда сотилади. Катталарга 1 чой қошиқдан 1 кунда 1 марта, болалар учун 1/2 чой қошиқдан 1 кунда 1 марта ичиш тавсия этилади.

2. Наъматак мойи — *Oleum Rosae* 100 мл.дан шиша идишларда чиқарилади.

3. Каротолин — *Carotolinum* 100 мл.дан шиша идишларда чиқарилади.

НҲХАТ (горох посевной) — *Pisum sativum* L — дуккакдошлар — *Fabaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 80 см.гача борадиган бир йиллик ўсимлик, пояси бақувват, сершоҳ бўлиб ўсади. Барглари тоқ, патсимон, гуллари оқ ёки пушти. Меваси дуккак. Дони — думалоқ, қиррали.

Нҳхат Марказий Осиёнинг барча ерларида экилади. Ши-фобахш қисми дони ва ўти (пояси, барги, гули) ҳисобланади.

Таркибида оқсил, крахмал, ёғ, В гуруҳ витаминлари, С витамини, каротин, витамин Е, макро ва микроэлементлар — калий, кальций, кремний, магний, олтингугурт, фосфор, темир ва бошқалар бор.

Халқ табobatiда нҳхатдан буйрак — тош касаллигини да-волашда, йўталга қарши, бавосилни даволашда ишлатилади.

Илмий тиббиётда нҳхат ўти ва донининг қайнатмасидан буй-ракда тош йиғилганида, кучли сийдик ҳайдовчи восита сифа-тида қўлланилиши тўғрисида маълумот бор. Нҳхат унини қиз-дириб, қаттиқ шишларни, фурункул, карбункулларни сўрилти-ришда фойдаланиш мумкин.

Абу Али ибн Сино ёзишича, нҳхат ивитилган суг тиш оғри-гига, милқлар шишганда ва қулоқ остидаги шишларга фойда қилади.

Стоматология амалиётида юз-жағ соҳасидаги шамоллаш-дан бўлган шишларни, фурункул, карбункулларни сўрилтириш-да нҳхат унидан фойдаланишни тавсия этилади.

ОДДИЙ ЗИРК, ҚОРА ЗИРК (барбарис обыкновенный) — *Berberis vulgaris* L — зиркдошлар — *Berberidaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 1,5-3 м.га етадиган тиканли бута. Шохла-ри сарғиш — қулранг, уч бўлакли тиканлар билан қопланган. Барглари узунчоқ, тескари тухумсимон, ўткир аррасимон қир-рали, навбатма-навбат жойлашган. Гуллари оч сариқ рангда, майда, хушбўй тўпгулли. Меваси қизил ёки қора узунчоқ — эл-липссимон, жуда нордон, кам сувли ҳўл мева.

Оддий зирк Молдовия, Украина, Белоруссия, Россиянинг Оврупо қисмида, Марказий Осиёнинг барча жумҳурияларида ўрмон-чўл, чўл худудлари, тоғлардаги тошли қояларда, дарё хавзаларида, қуруқ бутазорларда учрайди. Кўпинча боғларда, паркларда манзарали дарахт сифатида экилади.

Шифобахш қисми меваси, барги, илдизи ва пўсти ҳисобланади. Мевасининг таркибида қанд, органик кислоталар, минерал тузлар ва витаминлар, пишмаган меваси, барги, илдизи ва пўстида алкалоидлар: берберин, оксиакантин, леонтидин, бербамин ва витамин Е, эфир мойи бор.

Халқ табobatiда оддий зирк чанқоқни қолдирувчи, иштаҳани кўзгатувчи, тинчлантирувчи, юрак мушакларини бақувват қилувчи, иситма туширувчи, ўғ хайдовчи, буриштирувчи, яллиғланишга қарши шифобахш доривор сифатида фойдаланилади.

Илмий тиббиётда қора зиркнинг ҳар хил препаратлари мевасидан тайёрланадиган қайнатма, баргидан олинadиган настойка (тиндирма) ва берберин бисульфат таблеткалари сурункали гепатит, гепатохолецистит, ўғ-тош касалликларини даволашда, акушерлик — гинекология амалиётида бачадондан қон кетишда қон тўхтатувчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида қора зирк қайнатмасидан буриштирувчи, қон тўхтатувчи восита сифатида, оғиз шиллиқ қавати яллиғланиши касалликларида оғиз чайиш ва ванночка қилиш учун ишлатилади.

Қайнатмани тайёрлаш учун 2 ош қоник қора зирк меваси устига 200 г. қайноқ сув солиб 20-30 минут қайлатиб дамиб қўйилади. Совигандан сўнг, сузиб олиб ишлатилади. Дорихоналарда қора зирк тиндирмаси сотилади.

Rp.: T-rae Berberis 25 ml

D.S. 30 томчидан ичиш учун ёки пахта болишчаларига (пиликка) шимдириб, милкларга қўйилади.

ОДДИЙ СИГИРҚУЙРУҚ (коровяк обыкновенный) — *Verbascum thapsoides* L — сигирқуйруқдошлар — Scrophulariaceae oilасига мансуб бўлиб, икки йиллик, сертук, ўт ўсимлик. Бўйи 60-150 см., танаси ва меваси қалин тук билан қопланган бўлиб, гуллари сариқ, шингилсимон, меваси кўсакча.

Оддий сигирқуйруқ Россиянинг Оврупо қисми жанубида, Кавказда, Марказий Осиёнинг кўпчи ерларида, ўрмон четларида ва аҳоли яшайдиган жойларда ўсади.

Халқ табobatiда ўсимликнинг ҳамма қисми (барги, гули, илдизи, пояси) ишлатилади.

Таркибида сапонинлар, шиллиқ моддалар, қанд, каротин, С витамини, эфир мойи, кверцетин ва бошқа моддалар бор.

У яллиғланишга қарши, оғриқсизлантирувчи, жароҳатларни битирувчи таъсир қилади.

Халқ табобатида яра ва жароҳатларни тезроқ битиришда, гулларидан тайёрланган дамлама билан ўпка касалликларини даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: сигирқуйруқ — бусир япроғининг қайнатмаси шишларда фойда қилади.

Илмий тиббиётда гуллардан тайёрланган дамламасини кўк йўтал, бронхиал астма, ҳансирашда, буриштирувчи восита сифатида, неврозлар, психозлар, меъда-ичак, жигар, талоқ касалликларида, ангинада томоқ чайиш учун ишлатиш мумкин. Гуллари яллиғланишга қарши, ўраб олувчи, оғриқ қолдирувчи, қон тўхтатувчи сифатида қўлланилади. Бугга қўйиб олинган барглари ва гулларини касал бўғимларга ва лат еган жойларга компресс қилинади.

Стоматология амалиётида тиш оғриганида сигирқуйруқнинг қайнатмаси билан оғиз чайиш ва оғиз шиллиқ қавати касалликларида унинг дамламаси ва қайнатмаси билан оғиз чайиш, оғизда олиб туриш (ванночка қилиш) тавсия этилади.

Дамламасини тайёрлаш учун 1 чой қошиқ қуритилган сигирқуйруқ устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда ёки термосда 10-15 минут дамлаб қўйилади. Сўнг доқадан ўтказиб оғиз чайилади.

ОДДИЙ ТОҒЖАМБУЛ (тимьян обыкновенный) — *Thymus vulgaris* L — ясноткадошлар — *Lamiaceae* oilасига мансуб бўлиб, бўйи 50 см.га етадиган кўп йиллик ярим бута ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, пастки қисми ёғочланган, шохлари сертук ва тўрт қиррали. Барглари майда наштаарсимон, бандлари калта, қарама-қарши жойлашган. Гуллари майда, икки лабли бинафша — қизил рангда барг қўлтиқларидан чиқади. Меваси — коса барглари билан бирлашган 4 та ёнғоқча.

Тоғжамбул Қрим, Украина, Молдавия ва Краснодар ўлкаларида ўсади. Шифобахш қисми ўти (ўсимликнинг ер устки қисми) ҳисобланади.

Таркибида эфир мойи, сапонин (тритерпен)лар, урсол, олеанол, хлороген кислоталар, флавоноид ва бошқа моддалар бор.

Халқ табобатида бу ўсимликдан бронхит касаллигида балғам кўчирувчи, гастрит, энтероколит касалликларида эса оғриқларни қолдирувчи, ел ҳайдовчи, эмизиқли аёлларда сутни кўпайтирувчи восита сифатида фойдаланишга тавсия этилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: тоғжамбул — хаша сўғалларни сўрилтиради. Шиллиқ қаватдаги шишларни йўқотишда сиркага қўшиб ишлатилади.

Илмий табобатда антисептик, яллиғланишга қарши восита сифатида тери касалликларида, гепатит, холецистит, меъда-ичак касалликлари, бронхитлар, кўкийўтал, ларингит, трахеитларни даволашда ишлатилади.

Тоғжамбулдан олинадиган препаратлар эфир мойи ва га-лен препаратлари стоматология амалиётида, стоматитларни даволашда дезинфекцияловчи дори сифатида ишлатилади. Эфир мойи тиш оғриқни қолдирувчи Гартман суюқлиги таркибига киради. Тоғ жамбулнинг таркибидаги эфир мойидан тимол олинади. Тимол стоматология амалиётида оғиз шиллиқ қаватини дезинфекция қилувчи ва оғриқ қолдирувчи сифатида ишлатилади.

ОДДИЙ ТОҒРАЙХОН (душица обыкновенная) — *Origanum vulgare* L — ясноткадошлар — *Lamiaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-60 см.га етадиган кўп йиллик хушбўй ўт ўсимлик. Пояси тўрт қиррали, юқори қисми шохланган, барги тухумсимон, қарама-қарши жойлашган. Гуллари майда, тўп гулли. Меваси тухумсимон шаклда 4 та ёнғоқча.

Тоғрайхон Россиянинг Узоқ Шарқда, Марказий Осиёнинг тоғли ноҳияларида тепаликлар, қиялар, тошлоқлар ва бутазорларда ўсади.

Ўзбекистонда майда гулли тоғрайхон (душица мелкоцветная) — *Origanum tyfthanthum* Gosth кўп тарқалган.

Табобатда ўсимликнинг ер устки қисми ишлатилади. Таркибида эфир мойи (тимол, карвакол), ошловчи моддалар, аскорбин кислота, фенол, карбон кислоталар, флавоноидлар ва бошқалар бор.

Халқ табobatiда тоғрайхон дамламасини йўтал, нафас қисши ва ўпка силида йўтални енгиллаштирувчи, балғам кўчирувчи восита сифатида ҳамда меъда-ичак касалликларини даволашда қўлланилади.

Абу Али ибн Сино тоғрайхон — марв — мармахур тўғрисида шундай ёзади: қуруғини асал билан қўшиб қонталаш ва кўкарган жойга (гематомаларга), айниқса, кўз тагиларига суртилади.

Илмий тиббиётда тоғ райхон ўтидан йўтал қолдирувчи, спазмларни (санчик) бартараф этишда, тинчлантирувчи, овқат ҳазм қилиш жараёнини яхшиловчи, антисептик, яллиғланишга қарши ва жароҳатларни битирувчи сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида тоғрайхон препаратларидан оғиз шиллиқ қавати касалликларини даволашда, милклар қонаган-

да, жароҳатлардан қон кетишни тўхтатишда фойдаланилади. Дамламасини тайёрлаш учун 2 чой қошиқ майдаланган тоғрайхон устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, 15-20 минут дамлаб қўйилади. Сўнгра сузиб олиб, ярим стакандан 3-4 маҳал оғиз чайишга, ванночка қилишга ишлатилади.

Rp.: Inf. herbae Origani 200 ml

D.S. 1 ош қошиқдан 3 маҳал овқатдан 15 минут олдин ичилади, оғиз чайишга, ванночка қилишга ва жароҳатларга қўйиш учун ишлатилади.

Ундан ташқари оддий тоғрайхон таркибидаги эфир мойидан тимол моддаси олинади. Стоматология амалиётида тимол оғиз шиллиқ қаватини дезинфекция қилиш ва тиш оғригини қолдиришда ишлатилади.

Тимол тиш оғригини қолдирувчи Гартмон суюқлиги таркибига киради.

Rp.: Thymoli 1.25

Spiritus vini 96% — 1 ml

Aetheris sulfurici 2 ml

M.D.S. Гартман суюқлиги аппликацияси анестезия учун ишлатилади.

Тимолдан чуқур кариесни даволашда доимий пломба остига оғриксизлантирувчи, дезинфекцияловчи қатлам сифатида паста тайёрлаб қўйилади. Пульпит касаллигида оғриқни қолдириб, тиш нервини “ўлдириш”да маргимушга қўшиб қўйилади. Тиш каналларини пломба қилишда тимолдан паста тайёрланади.

ОЛЧА (вишня обыкновенная) — *Cerasus vulgaris* L — рагногулдошлар — Rosaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 3-7 м.га борадиган мевали дарахт. Барглари навбатма-навбат жойлашган, тескари тухумсимон, четлари тишли. Меваси — шарсимон, пушти, тўқ қизил рангда, думалоқ, сувли, нордон — чучук мазази.

Олча дарахти Украина, Волга бўйи, Шимолий Кавказ, Қрим, Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистонда экилади. Бундан ташқари Россия, Ироқ, Афғонистон, Хитой, Япония, Англия ва жуда кўп мамлакаларда ўсади.

Шифобахш қисми меваси, шохлари, барги, илдизлари, гулбандлари ва елими ҳисобланади. Таркибида глюкоза, фруктоза, органик кислоталар (олма, лимон кислотаси), ошловчи моддалар, витамин А, С, РР, Р, Е ва В группа витаминлари, макро- микроэлементлар ва бошқи моддалар бор. Халқ табobatiда олча жуда кенг миқёсда қўлланилади. Иштаҳани, овқат ҳазм

қилишни яхшиловчи, чанқовни қолдирувчи, ични юмшатувчи, балғам кўчирувчи, антисептик, оғриқ қолдирувчи сифатида ва унинг дамламасини руҳий касалликларда, эпилепсия (тутқаноқ)да қўлланилади.

Илмий тиббиётда ва стоматология амалиётида олча гуллари дан дамланган чойи, шохларидан тайёрланган қайнатмаси ва баргларининг дамламаси оғиз шиллик қавати ва милқлар яллиғланганида (стоматит, гингивит) ва оғиз куйганида оғизни чайиш учун ишлатилади. Олча мевасининг эти ва ширасини эса стоматит, гингивит, жароҳатларни даволашда оғизни чайиш, ванночка қилиш ва олча шарбати ва дамламасини ичишни тавсия этиш мумкин.

ОШЛОВЧИ СКУМПИЯ (скуппия кожевенная) — *Cotinus coggygia Scop* — пистадошлар — Anacardiaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 2-3 метрга етадиган дарахт. Барги оддий тухумсимон ёки эллипссимон, устки томони туксиз, тўқ яшил, пастки томони тукли, кулранг — яшил рангга бўялган. Барги пояда банди билан кетма-кет жойлашган. Гуллари кўримсиз майда, яшил-оқ рангли бўлиб, рўвакка жойлашган. Меваси тескари тухумсимон, данакли мева.

Скуппия Кавказ, Қрим ва Украинанинг бошқа ҳудудларида қуруқ тошлоқ, кўпинча бўрли ва оҳакли тоғ қояларида, буталар орасида, баъзан ўрмонларда ўсади. Россиянинг жанубий ҳудудларида ўстирилади.

Шифобахш қисми барги ва пўстлоғи ҳисобланади. Таркибида ошловчи моддалар, галлат кислота, флавоноидлар, эфир мойи ва бошқалар борлиги учун ошловчи, антисептик, яллиғланишга қарши, жароҳатларни битирувчи, оғриқни қолдирувчи таъсир кўрсатади. Тиббиётда скуппия баргининг қайнатмаси ич кетганида, иситма, безгакда, малҳам ҳолида куйган жароҳатларни даволашда, йирингли яраларни ювишда ишлатилади.

Стоматология амалиётида скуппия препаратларидан стоматитлар, гингивитлар, оғиз куйганида ва бошқа ҳар хил жароҳатларни даволашда ишлатилади.

Дорихоналарда скуппиядан олинадиган препаратлар: танин ва Новикова суюқлиги сотилади.

Rp.: Liq. Novicovi 200 ml

D.S. Оғизни чайиш, жароҳатларни ювиш учун.

Rp.: Sol. Tannini 1% — 500 ml

D.S. Оғизни чайиш ва жароҳатларни ювиш учун.

ОҚ ҚАЛДИРМОҚ, КҰКА (мать и мачеха) — *Tussilago farfara* L — астрадошлар — Asteraceae оиласига мансуб бўлиб, узун судралиб ўсувчи, шохланган илдизпояли кўп йиллик ўт ўсимлик. Эрта баҳорда илдиз поядан гул ҳосил қилувчи бир нечта шохланган поя ўсиб чиқади. Поя лансетсимон ўткир учли, тангачасимон баргчалар билан қопланиб, учиди гул тўплами саватчага жойлашган.

Ватани — Украина. Молдавия, Беларуссия, Болтиқ бўйи, Россиянинг Оврупо қисми, Кавказ, Сибирь, Марказий Осиёнинг тоғлик ерларида, дарё ҳамда ариқ бўйларида, ўрмонларда, жарликларда ва ғорларда ўсади.

Шифобахш сифатида барги ишлатилади. Баргининг таркибида аччиқ гликозид, сапонин, галат, олма ва вино кислоталари, полисахаридлар, шиллик, ошловчи моддалар, С витамини, эфир мойи ва бошқа моддалар мавжуд. Гул саватчасида стеринлар, фарадиол, флавоноидлар, рутин, С витамини, эфир мойи, ошловчи модда ва бўёқ моддаси бор.

Халқ табobatiда қадимдан шифобахш ўсимлик сифатида, йўтални қолдирувчи, балғам кўчирувчи, шовқиланишга қарши, дезинфекция қилувчи, иштакни қуватловчи, меъда-ичак касалликларида, нафас оловчи кичиралганда, нафас қисганида ишлатилади.

Абу Али ибн Сино сўзиди: кўка — суъала барглари йирингли иштакнинг ерилишига (“пишишига”) имкон беради. Янги пайдо бўлаётган иштакни сўрилтади.

Илмий тиббиётда баргининг қайнатмасидан балғам кўчирувчи сифатида ишлатилади. Стоматологияда оғиз бўшлиғи шиллик қавати касалликларида (стоматитлар, гингивит, пародонтитлар), унинг дамламаси, қайнатмаси ишлатилади. Янги барги ва гулининг майдалангани ёки шираси бу касалликларда жуда яхши шифо бўлади.

ПАХМОҚ ҚАРИҚИЗ (лопух (репей) войлочный, лопух большой) — *Arctium tomentosum* Mill — астрадошлар — Asteraceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 60-100 см.гача борадиган икки йиллик ўт ўсимлик. Барглари катта тухумсимон, тукли, тишсимон қиррали бўлиб, пояси тик ўсади, юкори қисми шохланган. Гуллари бинафша ранг — қирмизи тусда, шарсимон саватчага йиғилган, илмоқсимон, ўткир тирноқлар билан қопланган. Меваси — тескари тухумсимон, учмали писта.

Паҳмоқ қариқиз Россиянинг Оврупо қисмида, Кавказ, Фарбий Сибирь ва Марказий Осиёнинг боғларида, уйлар атрофи-

да, ўтлоқларда, нам ерларда, дарё ёқаларида, жарларда ва полизларда ўсади.

Шифобахш қисми барги ва илдизи ҳисобланади. Таркиби: илдизида инулин, протеин, гликозид, аччиқ ва ошловчи моддалар, эфир мойи, қанд, кумарин; баргида рутин, органик кислоталар (вино, олма, лимон ва оксалат кислоталар) бор.

Халқ табобатида қариқиз илдизи ва барги сийдик ҳайдовчи, сутни кўпайтирувчи (эмизикли аёлларда), қонни "тозаловчи", яллиғланишга қарши таъсир кўрсатувчи восита сифатида, меъда яраси, сурункали гастрит, қон кетганида, буйрак тош касалликларида, ревматизм, подагра, йирингли яралар ва ўсмаларни даволашда ишлатилади.

Илмий тиббиётда қариқиз илдизидан тайёрланган препаратлар ўт-сийдик ҳайдовчи, илдиз мойи эса соч тўкилишига қарши дори сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида қариқиз илдизи ва баргининг дамлама ва қайнатмасини оғиз шиллиқ қавати касалликларида, яллиғланишга қарши восита сифатида ишлатилиши мумкин.

Дамламасини тайёрлаш учун майдаланган қариқиз барглари ёки илдизидан 1 ош қошиқда олиб, устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда ярим соат дамлаб қўйилади. Сўнгра сузиб, кунда 4-5 маҳал оғиз чайилади ва ванночка қилинади, ёки қуритиб майдаланган қариқиз баргидан усти берк идишга 1 ош қошиқда ва устига 2 стакан қайнаб турган сув солиб, 2-3 соат дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиб ишлатилади.

ПЕТРУШКА, ОДДИЙ ПЕТРУШКА (петрушка обыкновенная) — *Petroselinum crispum* (Mill) Nym — селдердошлар — *Аріасее* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-100 см. бўладиган бир ёки икки йиллик ўт ўсимлик. Илдизи дуксимон, баъзан йўғонлашган. Пояси тик ўсади, юқори қисми шохланган. Барглари патсимон қирқилган, пояси билан шохларида кетма-кет жойлашган. Гуллари сарғиш-яшил тусда, майда мураккаб соябонга жойлашган. Меваси — қўшалоқ писта. Петрушка Марказий Осиёнинг ҳамма жойларида ош кўки сифатида экилади.

Шифобахш қисми меваси ва илдизи, камроқ барглари ҳисобланади. Таркиби: мевасида эфир мойи, ёғлар, флавоноидлар; баргларида эфир мойи, флавоноидлар, С витамини; илдизида ҳам флавоноидлар бор.

Абу Али ибн Сино петрушка — карафснинг ёввойисини сўғаллар ва совуқдан бўладиган ёрилишларига ишлатилади, — деб ёзади.

Халқ табобатида петрушка сийдик ҳайдовчи восита сифатида буйрак, буйрактош касалликларида ишлатилади. Боғда ўсадиган тури оғизнинг ҳидини яхшилади.

Илмий тиббиётда петрушка мевалари тиндирма (тинктура) кўринишида ёки йиғма доривор таркибида буйрак ва юрак касалликларидаги шишларни кетказишда кучли сийдик ҳайдовчи восита тариқасида ишлатилади. Ундан гашқари цистит, овқат ҳазмининг бузилиши (гипоацид гастритларда) ва бачадондан қон кетишда ишлатилади.

Стоматология амалиётида петрушканинг янги олинган суви пахта пиликларга шимдириб, гингивит касаллигини даволашда, юз-жан соҳасидаги сўғаллар, сепкил ва доғларни кетказишда ишлатилиши мумкин.

ПИЁЗ, ОШПИЁЗ (лук репчатый) — *Allium cepa* L — лоладошлар — Liliaceae oilасига мансуб бўлиб, бўйи 1 м.гача етadиган пиёзбошчали кўп йиллик ўт ўсимлик. Пояси йўғон, ичи ғовак, барги узун, учдор. Гуллари оддий соябонга тўпланган. Меваси кўсакча бўлиб, уруғи қора рангли, уч қиррали, буришган.

Пиёзнинг ватани жанубий-ғарбий Осиё бўлиб, у ҳамма ерда кўп миқдорда ўстирилади. Шифобахш қисми пиёзбоши ҳисобланади. Таркибида сув, қанд, эфир мойи, фитонцидлар, азот моддалари, кальций, фосфор тузлари, лимон, олма кислотаси, А, В, В₂, С, РР витаминлари, фитин, йод, органик кислоталар ва бошқалар бор.

Халқ табобатида пиёз қадимдан ҳозирги кунгача кенг ишлатилади. У терлатадиган, сийдик ҳайдайдиган восита сифатида, янги олинган пиёз суви (шираси) грипп, ангина, ичбуруғ, сурункали колит, бронхиал астмани даволашда, юздаги сепкил, ҳуснбузарларни йўқотиш учун ишлатилади.

Абу Али ибн Сино пиёз тўғрисида шундай ёзади: ошпиёз — расол уруғи доғни кетказади. Уруғини туз билан қўшиб ишлатилса сўғалларни кўпоради.

Илмий тиббиётда пиёздан атеросклероз, гипертония, гиповитаминозлар, айниқса С витамини етишмаганда, юқори нафас йўллари шомоллашида, меъда-ичак йўли ишининг бузилишида, сийдик ҳайдовчи восита сифатида фойдаланилади.

Грипп эпидемияси вақтида касалликнинг олдини олиш мақсадида ишлатилади.

Янги қирилган пиёзбошдан ажралган фитонцид моддалар бўғма (дифтерия) ва сил (туберкулёз) микробларини беш минутда ўлдиради. Пиёзни майдалаб, бўтқа ҳолида докага ўраб,

жароҳатларга қўйилса, оқаётган йирингни тўхтатиб, тозалаб, тезроқ битиради.

Стоматология амалиётида пиёзнинг бош пиёз ёки қўқ пиёздан тайёрланган 2:10 нисбатдаги спиртли настойкаси (тиндирмаси) — Аллилчеп — Allilcerum ва 1:1 нисбатда тайёрланган глицеринли экстракти — Аллилглицер — Allilglycerum стоматит, гингивит, пародонтитларда ва бошқа жароҳатларни даволашда, яллиғланишга қарши, бактериоцид ва тўқималар битишини тезлаштирувчи восита сифатида ишлатилади.

Rp.: Allilglyceri 100 ml

D.S. оғиз шиллиқ қавати касалланганда суркаш учун.

Rp.: Allilceri 50 ml

D.S. оғиз шиллиқ қавати касалланганда суркаш учун.

Пиёзбошини кўрда (ёки духофкада) пишириб, фурункул, карбункул (чипқонларга), яллиғланувчи инфильтратларга қўйиб боғланса, тез пиширади.

ПИСТА (фисташка настоящая) — Pistacia vera L — пистадошлар — Anacardiaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 5-7, баъзан 10 м.га етадиган дарахт ёки бута. Барглари навбатманавбат жойлашган, юмалоқ-тухумсимон, текис қиррали, оч яшил рангли. Баргларида ўзига хос ўсимталар — бузғунчалар (галлалар) ҳосил бўлади. Гуллари майда, кўримсиз, гул кўрғони оддий. Меваси — тухумсимон, тўқ қизил рангли, қуруқ да-накли.

Писта Марказий Осиёнинг тоғли туманларидаги тошлоқ жойларда, ўрмон қияликларида, тоғ этаклари ва адирларда катта-катта пистазорлар ҳосил қилиб ўсади. Қрим, Кавказ ва Марказий Осиёнинг тоғли туманларида ўстирилади.

Шифобахш қисми меваси, барги, бузғунчаси ва смоласи. Бузғунча таркибида ошловчи моддалар, С витамини, органик кислоталар ва уруғида ёғ бор.

Халқ табobatiда пистадан меъда-ичак касалликлари (энтерит, колит ва ич кетар)ни даволашда, жигар касалликлари, ҳар хил қон кетишлар ва қувватсизликда фойдаланилади.

Писта баргининг бузғунчасидан танин моддаси олинади. Танин буриштирувчи, антисептик ва яллиғланишга қарши таъсирга эга.

Илмий тиббиётда ва стоматология амалиётида 1-2% ли танин эритмаси оғиз бўшлиғи шиллиқ қавати касалликларида, бурун, томоқ яллиғланишида чайиш учун ишлатилади. Таниннинг 5-10% ли эритмаси, ёки глицерин ва йодли аралашмаси

оғиз шиллик қаватларига суртиш учун яра ва жароҳатларни даволашда ишлатилади.

Писта баргидан қайнатма тайёрлаш учун майдаланган писта баргидан 10 г. миқдорда олиб, устига бир стакан (200 мл.) қайноқ сув солиб, 15 минут қайнатилади, совитиб докадан ўтказиб, оғиз чайишда, ванночка қилишда ишлатилади.

Писта мағизини чайналса, тишларни мустаҳкамлайди ва оғизни хушбўй қилади.

РОВОЧ, ТАНГУТ РОВОЧИ (ревень тангутский) — *Rheum palmatum* L. Var. *tanguticum* Maxim — торондошлар — Polygonaceae oilасига мансуб бўлиб, бўйи 1,5-2 м.гача етadиган кўп ииллик ўт ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, йўғон, бўғинли ва кам шохли. Илдизпояси калта, йўғон 4-6 см. Ундан пасла қараб йўғон, серсув илдизлар тарқалади. Баҳорда сершира илдизолди барглар ўсиб чиқади. Баргларининг диаметри 75 см., кенг, тухумсимон, туклар билан қопланган. Ровочнинг 20 дан ортиқ турлари бор бўлиб, тиббиётда тангут ровочи ишлатилади.

Тангут ровочининг ватани — Ғарбий Хитой ва Тибет тоғларидаги ўрмонлардир. Марказий Осиёдаги тоғларда ҳам ўсади. Ровоч иллари ботаника боғларида ҳам ўстирилар эди. Ҳозир бу ўсимлик плантацияларда экилади. Шифобахш қисми илдизпояси ва илдизи ҳисобланади. Таркибида антрагликозидлар, таногликозидлар, органик ва хризифан кислоталар, витаминлар, қанд, крахмал, смола, пектин ва бошқа моддалар бор.

Халқ табобатида ровоч илдизи ва мевасидан тайёрланган қайнатма билан меъда-ичак, юрак касалликларини даволашда, ичдан қон кетишини тўхтатишда ишлатилади. Пояси, барг банди иштаҳа ва кўнгил очадиган маҳсулот сифатида истеъмол қилинади.

Абу Али ибн Сино ёзади: ровоч — риванд буриштирувчи хусусиятга эга. Сирка билан қўшиб суркалса, сепкил ва теридаги доғларга фойда қилади. Сирка қўшиб тайёрланган малҳам темирлаткига фойда қилиши мумкин.

Илмий тиббиётда ровоч препаратлари буриштирувчи ва сурги таъсир кўрсатади. Ровочнинг гален препаратлари ўт ажралишини кучайтириб, яллиғланишга қарши таъсир кўрсатади.

Стоматология амалиётида ровоч илдизидан тайёрланган қайнатма стоматитлар, гингивитлар, пародонтит касалликларида, милклар қонаганида буриштирувчи, бактериоцид ва қон тўхтатувчи сифатида ишлатилади.

Ровоч илдизпоясини чайналса ёки ширасини пахта пиликларга шимдириб милкларга қўйилса, милкларни мустаҳкамлайди, қон оқишини тўхтатади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 20 г. майда қилиб тўғралган янги ровоч илдизлари устига 200 мл қайноқ сув қўйиб, 15-20 минут қайнатилади. Совигунча дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олинади. 1-2 ош қошиқдан 3-4 маҳал ичилади. Оғиз чайиш ва ванночка қилиш учун ҳам ишлатилади.

Дорихоналарда ровоч препаратлари таблетка, порошок ва қуруқ экстракт ҳолида сотилади.

САРИМСОҚ ПИЁЗ (чеснок посевной) — *Allium sativum* L —
лолагулдошлар — Liliaceae оиласига мансуб бўлган, кўп йиллик ўсимлик.

Ватани жанубий Осиё бўлиб, саримсоқ пиёз барча ўлкаларда кўплаб ўстирилади. Пиёзбошиси кўп бўлакли, тухумсимон ёки ясси-шарсимон, оқ ёки қизғиш-бинафша рангли пўст билан қопланган. Пояси тик ўсувчи, цилиндрсимон, барглари чизиксимон, ўткир учли. Гуллари майда, оч-яшил рангда соябонга тўпланган. Меваси кўп уруғли кўсак. Шифобахш қисми пиёзбошисидир.

Таркибида аллиин бирикмаси, эфир мойи, С, Д витамини, фитонцидлар, фитостеринлар, ёғ, оз миқдорда йод, калий, кальций, натрий, магний ва бошқа моддалар бўлади.

Халқ табobatiда саримсоқ пиёз қадимдан жуда кўп касалликларда: безгак, вабо, ўлат эпидемиясида профилактика мақсадида, дизентерия, қорин тифи, тери касалликларида, подагра ва бошқаларда кенг фойдаланилган.

Абу Али ибн Сино саримсоқ — сум ҳақида шундай ёзади: таъсири юмшатовчи, сўрилтирувчи ва чипқонларни ёради. Қайнатмаси ёки қовурилгани тиш оғриғини босади. Қайнатмаси билан оғиз чайиш, айниқса бухўр билан аралашмаси ҳам тиш оғриғида фойда қилади. Агар унинг қулини асал билан қўшиб суртилса, юздаги доғни ва кўз остидаги қонталлаш (гематома)ни кетказишга фойда қилади.

Илмий тиббиётда саримсоқ настойкаси атеросклероз, гипертония, ўпка сили, колит, йирингли яраларни даволашда, гинекология амалиётида, гижжаларни (острицаларни) туширувчи восита сифатида фойдаланилади.

Саримсоқ пиёз бактериоцид хоссасига эга, қайнатмаси иштаҳа очувчи, овқат ҳазмини яхшиловчи, сийдик ҳайдовчи, антисептик таъсирга эга.

Стоматология амалиётида тиш оғриганда ишлатилиши мумкин.

Баъзи манбаларга қараганда “тиш кучли оғриганда тиш қавагини овқат қолдиқларидан тозалаб, чеснокни майдалаб эзиб бўтқа ҳолига келтириб, бир оз туз қўшиб тиш қавагига қўйиб пахта билан беркитилса бироз вақт ўтганидан сўнг оғриқ пасаяди”.

Тозалаб қўрга қўмиб ёки духофкада пиширилган саримсоқ пиёзни юз-жағ соҳаси терисидаги чиққон (фурункул ёки карбункулларни) оғриғини қолдириш ёки етилишини (“пишишини”) тезлатиш учун ёки сўрилирини учун унга қўйиб боғланади.

СЕДАНА (чернушка посевная) — *Nigella sativa* L. — айиқ-тоғондонлар — Ranunculaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 40 см.га борадиган бир йиллик ўсимлик. Поялари тўғри ўсади, барглари патсимон қирқилган. Гуллари анча йирик, оч мовий рангда. Меваси понасимон шаклдаги қоп-қора қиррали уруғ.

Седана Россиянинг Оврупо қисмининг жанубида, Марказий Осиёнинг баъзи жойларида ёввойи ҳолда ўсади ва екилади.

Шифобахш қисми уруғи ҳисобланади. Таркибида ёғлар, хушбўй ҳидли эфир мойи, С витамини, флавоноидлар, гликозидлар, минерал моддалар ва бошқа бирикмалар бор.

Халқ табobatiда седана уруғларидан тайёрланган дамламани тиш оғриғида, меъда, юрак оғриқларида, сийдик, гижжа ҳайдовчи, шамоллаш, томоқ оғриғида, эмизикли аёлларнинг сутини кўпайтирадиган восита сифатида, бавосир касаллигини даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзишича, седана — шунизий кечқурун сиркага ивитиб, эрталаб уни янчиб бурунга қўйилса ёки ҳидланса, ғалвир суяги шамоллаганда тикинларни очади. Юз нерви фалажида фойда қилади. Сиркага қўшилган қайнатмаси билан оғиз чайилса, тиш оғриғини босади. Седана осилиб турувчи сўгалларни, хол ва пес доғларини даволашда ёрдам беради.

Илмий тиббиётда седана ўтидан тайёрланган дамламанинг юрак ишини яхшилаши ва сийдик-тош касаллигида фойда бериши аниқланган.

Стоматологияда седана дамламасининг тиш оғриганида фойда бериши тўғрисида маълумотлар бор.

Дамламани тайёрлаш учун 1 чой қошиқ седана устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, 1 соат давомида дамлаб қўйила-

ди, сўнгра докадан ўтказиб оғиз чайилади, ванночка қилинади. Юздаги сўғал ва доғларни кетказиш учун майда янчилган седана уруғини 1:10 нисбатда вазелин ёки мол ёғида аралаштириб, малҳам қилиб суркалади.

ТИЗМАГУЛ (вербена лакарственная) — *Verbena officinalis* L — тизмагулдошлар — Verbenaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-70 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, шохланган. Барглари тухумсимон ёки чизик нашта-симон, четлари патсимон қирқилган, бандсиз, қарама-қарши ўрнашган.

Гуллари — майда, оқш, беш бўлакли. Меваси 4 та ёнғоққа ажраладиган қуруқ мева.

Тизмагул Марказий Осиёнинг барча жумҳуриятларида, тоғ этаклари, тоғларда, соя-салқин жойларда, ариқ бўйларида, йўл ёқаларида, боғларда ва экинзорларда бегона ўт сифатида ўсади. Шифобахш қисми ўти (ер устки қисми) ҳисобланади.

Таркибида гликозидлар, сапонинлар, алкалоидлар, камфора ҳидли эфир мойи ва бошқа моддалар бор.

Халқ табobatiда тизмагул бош оғриғи, камқувватлик, жигар касалликлари, чипқон, фурункулёзларни даволашда қўлланади.

Илмий тиббиётда лат еган жойларни даволаш, жароҳатларни ювиш ва даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида юз-жағ соҳасидаги фурункул, карбункул, яра ва жароҳатларни ювиб даволашда тавсия этилади.

Фурункул, карбункулни ва лат еган жойларни даволаш учун тизмагул баргларини сувда қайнатиб олиниб, иссиқ ҳолда қўйиб боғланади ёки майда қилиб янчилган баргларини тухум оқи ва арпа уни қўшиб, малҳам қилиб қўйилади.

ТЕМИРТИКАН (якорцы стелющиеся) — *Tribulis terrestris* L — туятовондошлар — Zygophyllaceae оиласига мансуб бўлиб, ётиб ўсувчи, бир йиллик ўт ўсимлик бўлиб, узунлиги 10-100 см, баъзан 300 см.га етади. Барглари жуфт патсимон қирқилган, қарама-қарши жойлашган. Гуллари майда сариқ рангли, беш бўлакли, якка-якка барг қўлтиғида жойлашган. Меваси — учбурчак, 2-4 тиканли қаттиқ ёнғоқча.

Темиртикан Марказий Осиё, Кавказ, Қозоғистон, Россиянинг жанубида даштларда, ярим чўл тепаликларда, сойларда, дарёларнинг баланд қирғоқларида, темир йўл ёқаларида ўсади.

Шифобахш қисми ўти ҳисобланади. Таркибида сапонин, алкалоид, С витамини, бўёқ, ошловчи ва бошқа моддалар бор.

Халқ табobatiда атеросклерозни даволашда, буйрак ва қовуқ тошларни майдалашда, гипацид гастрит (меъда шираси камайганда) ларни даволашда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино темиртикан — хасак тиш милкларининг ҳидланган яраларига яхшидир — деб ёзган.

Илмий тиббиётда темиртикан ўтидан олинадиган трибуслонин препарати атеросклероз, юракнинг ишемия касаллиги ва гипертонияни даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида темиртикан ўтидан олинган ширасини асал билан қўшиб, ярани некрозга ҳидланган стоматит ва гингивитларни даволашда ишлатиш мумкин. Бунинг учун тенг миқдорда ширасини асал билан аралаштириб, дока ёки пахта шишларига суркаб, милкларга қўйилади, оғиз артилади.

ТОК, УЗУМ (виноград культурный) — *Vitis vinifera* L. — узумдошлар — Vitaceae oilасига мансуб бўлиб, бўйи 30-40 м.га етадиган жингалаклар и ёрдамида дарахтларга осилиб ўсувчи, кўп йиллик ўсимлик. Ток зангининг нўстлоғи жигарранг тусда, новдалари бўғим-бўғим бўлиб ўсади. Барглари ўч ёки беш бўлакли, бандли. Гуллари майда, кўримсиз тўлгул ҳосил қилади. Мевасининг тузилиши рангли, мазаси турлича бўлган сершира ҳўл мева.

Ток Марказий Осиёнинг ҳамма жумҳуриятларида, жанубий Қозоғистон, Болгария, Венгрия, Украина ва Кавказ ўлкаларида кенг миқёсда ўстирилади. Шифобахш қисми мевалари, барглари. Таркибида қанд, сахароза, органик кислоталар, В ва С витамини, флавоноидлар, ошловчи моддалар, баргларида қанд, С витамини, каротин, олма кислотаси, ошловчи моддалар, кверцетин, холин ва бошқа моддалар бор.

Халқ табobatiда узум буйрак, қовуқ, жигар, юрак, меъда-ичак касалликларини даволашда, қон тўхтатишда, томоқ оғришида ва бошқа касалликларни даволашда ишлатилади.

Манбаларга қараганда илмий тиббиётда узум қувватсизликда, камқонликда, модда алмашинуви бузилганда, сурункали бронхит, сил касаллигида ишлатилади. Узум барглари антисептик, шамоллашга қарши, қон тўхтатувчи ва жароҳатларни битирувчи таъсир қилгани учун унинг дамламасидан ангинад томоқни чайиш учун, жароҳатларни ювиш ва қон тўхтатувчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида узум баргининг қайнатмаси, узум гўрасининг сувидан стоматит, гингивитларни даволашда, жароҳатларни ювишда ишлатилиши ҳақида маълумотлар бор.

Кузда ток кесилганда, ундан оқадиган сувдан (яъни токининг "кўз ёши") юздаги сўғалларни ва қонгалашни (гематома-ни) кетказишда фойдаланилади.

ТОЛ ТУРЛАРИ (виды ивы) — *Salix species* — толдошлар — *Salicaceae* оиласига мансуб ўсимликлар туркумига киради. Унинг 300 дан ортиқ тури маълум. Шулардан 22 та хили Марказий Осиёда ўсади. Толнинг новдалари майин, эгилувчан, барглари лансетсимон, учли. Тол турли вақтда, баъзилари барги ёзилгунча, бошқалари барги ёзилиб бўлгандан сўнг ёки барг ёзилиши билан бир вақтда гуллайди. Меваси қўсақча.

Толлар водийларда, дарё, кўллар атрофида, ўрмон ёқаларида, аралаш ўрмонларда ўсади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида манзарали дарахт сифатида экилади.

Шифобахш қисми пўстлоғи ва барги ҳисобланади. Таркибида ошловчи моддалар, салицин гликозиди, С витамини ва флавоноидлар бор.

Халқ табobatiда тол пўстлоғининг шираси, дамламаси ва қайнатмасидан безгакка қарши, иситма туширувчи, терлатувчи, гижжага қарши, буриштирувчи, қон тўхтатувчи, антисептик, жароҳатларни битирувчи ва тинчлантирувчи восита сифатида фойдаланиб келинган. Масалан, Марказий Осиёда тол баргларини офтоб урганда ишлатишган (беморнинг офтоб урган ерларига баргларни ёпиб даволашган).

Немис халқ табobatiда тол барги ва ширасидан (пўстлоғини) ревматизм, подагра, юздаги нерв оғриқларига қарши (неврит, невралгия) ишлатилган. Жароҳатлардан қон кетганида пўстлоғининг (қуритиб майдаланган қуқунини) порошогини сепиб қон тўхтатишда ишлатилган.

Абу Али ибн Сино ёзади: тол — гарабни гули ва баргидан сиқиб олинган суви ачиштирмасдан, қуритувчи воситалар қаторига киради. Тол кулини сирка билан кўшиб суртилса, сўғалларни кўчиради ва учуқларни кетказади. Тол пўстлоғи ва баргини қуритиб, майдалаб кесилган, тилинган ва янги жароҳатларга сепилса фойда қилади.

Оғриқларни қолдириш учун тол пўстлоқ қуқунидан 1 г.дан кунда 3 маҳал ичиш тавсия этилади, жароҳатлардан қон оққанда, қон тўхтатиш учун сепилади. Чуқур яраларни даволашда толнинг пўстлоқ шираси ва баргини қуритиб боғланади.

Тол пўстлоғидан гибиётда ишлатиладиган салицин олинади.

Стоматология амалиётида тол пўстлоғи қайнатмасидан оғиз шиллиқ қавати касалликлари (стоматитлар, гингивитлар) ни

новдалар чиқаради. Меваси — қора рангли думалоқ уруғлари бўладиган кўзоқ.

Турп Ўзбекистоннинг деярли ҳамма ерларида экилади. Шифобахш қисми илдиз мевалари. Таркибида углевод, гликозидлар, азотли экстрактив моддалар, ёғлар, фитонцидлар, С, В ва А витамини, минерал тузлар, олтингурт, хлор, йод, лизоцим ва рафанал кристалл моддаси бор.

Халқ табobatiда турп меъда ширасини оширувчи, иштаҳани кўзатиувчи, меъда-ичак фаолиятини фаоллаштирувчи, буйракдаги қум ва тошларни эритиб, оғриқни пасайтирувчи ва антисептик, сийдик ва ўт ҳайдовчи восита сифатида ишлатилади.

Шунингдек бронхитлар, кўкйўтал, ушқа сили, қон туфлаш ва қандли диабетда буюрилади.

Абу Али ибн Сино турп — фуджл турисиди шундай ёзади: турпни мастак (ўти) уни ва касал билан кўшиб малҳам сифатида қўйинса, кўз остидаги қонталаш (гематома), уруғи эса жароҳат (травма) натижасида кўкарган қонталашларни, сепкил ва бошқа донларни кетказишда фойда қилади.

Илмий табиётда ўт-тош касаллигининг олдини олишда, гепатит, жигар циррози, холецистит касалликларида истеъмоқ қилиш тавсия этилади.

Стоматология амалиётида турп сувини ва майда қирқилган этини юз-жағ соҳасидаги йирингли жароҳатларни даволаш учун ишлатилади. Уч тармоқли нервнинг неврит ва невралгиясида турп сувини суркалса ва компресс қилинса фойда қилиши мумкин.

ХАНТАЛ, САРЕПТ ХАНТАЛИ (горчица, горчица сарептская) — Brassica juncea L — карамдошлар — Brassicaceae оиласига мансуб бўлиб, бир йиллик, бўйи 40-50 см.га етадиган ўт ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, шохланган, туксиз, пояси ва шохларидаги барглари кетма-кет жойлашган. Гуллари сариқ, пояси билан шохлари учидидаги шингилга тўпланган. Меваси цилиндрсимон, устки томони ғадир-будир, кўп уруғли, пишганда очиладиган кўзоқ.

Ханталнинг айрим турлари Волга бўйи туманларида, шимолий Кавказ, Белоруссияда ўстирилади. Сарепт хантали Марказий Осиёнинг айрим районларида, Қирғизистонда ўстирилади ва улар бегона ўт сифатида экинзорларда, йўл ёқаларида ва аҳоли яшайдиган ерларда ўсади.

Шифобахш қисми уруғи ҳисобланади. Таркибида ёғ, синегрин гликозиди, мирозин ферменти, оксил моддалар ва бошқалар бор.

Халқ табobatiда хантал уруғи иштаҳа очувчи восита сифатида, хантал барглари эса одам заҳарланганида ишлатилади.

Меъда-ичак касалликлари, меъда раки, нафас органлари касалликларида хантал баргларида тайёрланган қайнатма ва дамламалар буюрилади.

Абу Али ибн Сино хантал — хардал тўғрисида шундай ёзади: таъсири шиллиқни суғуриб (сўриб) олувчи, тозаловчи, сўрилтирувчи (рутубатлардан тозалайди). Юздаги қонталаш, кўкарган (гематома) ларни кетказади. Унинг сувини тиш оғриғида томизилади.

Илмий тиббиётда хантал кукунидан қон айланиш, нафас олишни яхшиловчи, балғам кўчирувчи ва терлатувчи шифобахш ванна сифатида фойдаланилади.

Хантал меъда шираси ишини кучайтириб, иштаҳани очади, яллиғланишга қарши антисептик таъсир кўрсатади.

Ички органлар (ўпка, бронхлар) турли касалликларида ханталдан тайёрланадиган горчичниклар ва хантал эфир мойининг спиртли эритмаси кўп ишлатилади. Бу препаратлар қўйилган жойга рефлектор йўл билан таъсир қилиб, касал органларнинг қон билан таъминланишини ва нерв тизимининг трофик функциясини яхшилайти, оғриқни камайтиради. Хантал спирти радикулит, ревматизм, неврит, невралгия, миозит ва шамоллаш касалликларида қўлланилади.

Стоматология амалиётида хантал микробларга қарши, оғриқни қолдирувчи таъсир кўрсатгани учун, тиш оғриғида, уч тармоқли нервнинг неврит ва невралгия касалликларида, чакка-пастки жағ бўғими шамоллаш (артрит)ни даволашда тавсия этилади.

Тиш оғриганда, тиш қавагидан овқат қолдиғларини олиб ташлаб, хантал суви томизилади ёки пахтага шимдириб қўйилади.

Компресс қилиш учун 1 чой қошиқ хантал кукуни 1 стакан илиқ сувга қориштирилади ва унга дока ҳўллаб, касал жойга 5-10 минут қўйиб қўйилади.

Хантал қоғозлари ва 2%ли хантал эфир мойининг спиртли эритмаси дорихоналарда сотилади.

ХИНА (хна) — *Lawsonia inermis* L — литрумдошлар — *Lythraceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 2,5 м.гача борадиган кўп йиллик ўсимлик. Пояси 4 қобирғали, кучли шохланган. Барглари бироз учли, гўхумсимон, четлари текис, ялтироқ бўлиб, пояда бандсиз қарама-қарши жойлашган. Гулларнинг диаметри 1 см атрофида бўлиб, гултупни ташкил қилади. Меvasи — 4 хонали чаноқ.

Хинанинг бир йиллик тури ҳам бор.

Хинанинг ватани Мадагаскар ороли, Африканинг шарқий соҳиллари ва Австралиядининг шимолий районларидир. Ҳозир-

ги вақтда хина Хиндистон, Эрон ва Озарбайжонда маданий ҳолда етиштирилади.

Хинанинг асосан баргидан фойдаланилади. Таркибида лавзон бўёқ моддаси бор.

Халқ табobatiда ундан қабзиятга қарши, ўт йўлини тозаловчи омил сифатида фойдаланилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: хина — хинна қайнатмаси шиллиқ қаватда бўладиган шишларга фойда қилади. Оғиз чақаланишида ва яраларда фойда қилади. Илдизи билан узум сиркасини аралаштириб юзга суртилса, теридаги доғ ва сепкиллاردан ҳолос бўлишга ёрдам беради.

Илмий тиббиётда хинанинг баргидан соч тукилганда, экзема ва тери касалликларида фойдаланилади. Гули эса асаб бузилганида ишлатилади. Тортиниш касалликларида қўйиладиган малҳамлар таркибига кирди.

Стоματοлогик амалиётда хинанинг дамламасидан стоматитларни даволашда (оғиз яраларида, чақаланишда) фойда беринчи мўмин.

Дамламани таърирлаш учун 2 чой қошиқ қуритилган хинанин барги устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, 1 соат давомида дамлаб қўйилади, сўнгра докадан ўтказиб, оғиз чайилади.

ЧАКАНДА, ЖУМРУТСИМОН ЧАКАНДА (облепиха, облепиха крушиновидная) — *Hippophae rhamnoides* L — жийдадошлар — *Elaeagnaceae* oilасига мансуб бўлиб, бўйи 4-6 м.гача бўлган бута, пояси сершоҳ, тиканли бўлиб, пўстлоғи қўнғир яшил рангда. Барглари оддий чизиксимон, калта банд билан кетма-кет жойлашган. Гуллари кўримсиз. Меваси — думалок қизғиш-сарик, серсув, данакли.

Чаканда Россиянинг Оврупо қисми, Кавказ, Қозоғистоннинг жанубий томонлари, Марказий Осиёнинг барча жумҳурияларида дарё, кўл, денгизларнинг шағалли, қумли қирғоқларида, текислик ва тоғлардаги тўқайзорларда ўсади.

Апрел-май ойларида гуллайди ва август-сентябрь ойларида меваси пишади. Шифобахш қисми сифатида меваси ва ундан олинадиган мойи ҳисобланади.

Таркибида С, В₁, В₂, Е витамини, каротин ва каротиноид, органик кислоталар, глицеридлар, олеин, линол, пальметин, стеарин кислоталари, ошловчи ва хлорофилл моддалар бор. Чаканда витаминлар манбаи ҳисобланади.

Халқ табobatiда чаканда мевалари яра-жароҳатларни битирадиган, оғриқ қолдирадиган, цингани даволашда ишлатилиб келинадиган восита ҳисобланади.

Илмий тиббиётда чаканда шираси, дамлама, қайнатма, настойкаси ва мойи авитаминоз, гиповитаминоз, цинга касаллигида, қизилўнгач, меъда, ўн икки бармоқли ичак яраларида, тери ва гинекология касалликларида, тузалиши-битиши қийин бўлган яраларни даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида оғиз шиллиқ қавати касалликлари: стоматитлар, гингивитлар, пародонтитлар, ҳар хил ярачақалар, ёриқлар, эрозиялар, тошмалар ва бошқа жароҳатларни даволашда ишлатилади. Чаканда мойи доқа ёки пахта болишчаларига (пиликка) шимдириб милқларга кунда ярим соатдан 10-15 кун қўйилади.

Rp.: Olei Hyppophae 100 ml

D.S. Оғиз шиллиқ қаватига кунда 3-4 маҳал суркаш ёки аппликация қилиш учун.

ЧОЙ, ХИТОЙ ЧОЙИ (чай китайский) — *Thea sinensis* L — чойдошлар — Theaceae оиласига киради. Чой бўйи 10 м.га етadиган доим яшил бута ёки дарахт. Барги оддий, қалин, ялтирок, эллипссимон, нотекис тишсимон қиррали, пояда кетмакет ва гуллари якка-якка 1-3 тадан барг қўлтиғига жойлашган.

Меваси уч чанокли, учта уруғли, пишганда очиладиган кўсак.

Ватани — Хитой, Ҳинди Хитой, Африканинг баъзи туманларида, жанубий Америка ва бошқа тропик ва субтропик мамлакатларда ўстирилади. Шунингдек чой плантациялари Грузия, Озарбайжон, Украинанинг жанубида (Крим вилояти) ва Краснодар ўлкаларида ташкил этилган.

Шифобахш қисми барги ва шохлари ҳисобланади. Таркибида кофеин, теофиллин, теобромин алкалоидлари, ошловчи моддалар, флавоноидлар, фосфорли органик бирикмалар, темир ва марганецли нуклеопротеидлар ҳамда витамин Р, В₁, В₂, К₁, никотин ва пантотен кислоталар, эфир мойи ва фтор моддаси бор.

Ўзбек халқ табobatiда чойдан ич кетиш, бош ва тиш оғриқлари, шамоллаш, қон босими, юрак хасталиги, буйрак ва жигар касалликлари, овқат ҳазм қилиш органларининг издан чиқиши сингариларини даволашда ҳамда иштаҳани кўзғатувчи восита сифатида қўлланилган.

Чой кишининг ақлий ва жисмоний иш қобилиятини ошириб, юрак ишини кучайтиради. Бош мия, юрак, жигар ва буйрак қон томирларини кенгайтиради. Нафас олиш органларига ижобий таъсир этади, ақлни пешлайди, қонни тозалайди. Баргидан шишларга қўйиб боғланса бўлади. Совуқ чой билан фасодли яра-чақа, шапоғлашган кўзлар ювилса фойда қилади.

Стоматологияда оғиздан келадиган қўланса ҳидларни йўқотишда ишлатилади. Иссиқ чойга туз қўшиб оғиз чайилса, миллар шамоллаганда (гингивит) фойда қилади. Совутилган чой билан йирингли яра-чақаларни ювиш мумкин. Баргидан юздаги шишларга қўйиб боғланса, шишларни қайтаради.

Чой кўпроқ истеъмол қилинганда тишларни сарғайтиради, лекин таркибида фтор моддаси борлиги туфайли тишни кариесдан (тишни “қурт ейишдан”) асраш тўғрисида маълумотлар бор.

Чойни тайёрлаш учун ярим литр ҳажмдаги чойнакни қайнаб турган сувда чайиб ташлаб, 1 чой қошиқда кўк ёки қора чой солиб дамланади ва устини сочиқ билан ёпиб қўйилади, 3-6 дақиқадан сўнг ичилади. Оғиз чайишда, яра-чақаларни ювишда шу чойни совутиб ишлатилади.

ШИРЧОЙ (гравилат городской) — Geum urbanum L — раъноғулдошлар. Восласе оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-60 см га етadиган кўп ииллик ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, юқори қисми шохланган, энгенел ҳиди келади. Илдизолди тўпбаргларини устун банди, тухумсимон, ромбосимон, тишсимон қиррали, поясидан барглари майдароқ, уч бўлакли, бандсиз кетма-кет ўрнashан. Гуллари оч сариқ, оқ ёки қизғиш рангли, беш бўлак-ли, якка-якка жойлашган. Меваси — мураккаб писта.

Ширчой Россиянинг Оврупо қисмида, Кавказ ва Марказий Осиёнинг тоғли районларида, тоғ ёнбағирларида, тоғ ўрмонларида, бутазорларда ва боғларда ўсади.

Шифобахш қисми — ўсимлиكنинг ҳамма қисми, шу жумладан илдиз, илдизпояси ҳисобланади. Таркибида гликозидлар, ошловчи моддалар, аччиқ моддалар, смола, эфир мойи, органик кислоталар, витаминлар ва бошқалар бор.

Халқ табобатида ширчой балғам қўчирувчи, қусишга қарши, тинчлантирувчи, қон тўхтатувчи, оғриксизлантирувчи, яллиғланишга қарши, жароҳатларни битирувчи восита сифатида ишлатилади.

Илмий тиббиётда ер устки қисмидан тайёрланган дамлама, илдизпояси ва илдизидан тайёрланган қайнатма меъда-ичак, жигар, ширинча, цинга, иситма, ангина ва қон оқшини тўхтатиш учун ишлатилади.

Стоматология амалиётида оғиз шиллик қавати касалликларини, ярали — неврозли гингивостоматитларни даволашда, миллар қонаганда қон тўхтатиш воситаси сифатида ишлатилади.

Дамламасини тайёрлаш учун 1 чой қошиқ янги майдаланган ўсимлик ёки илдизи-поясининг устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда дамлаб, 2 соатдан сўнг сузиб олиб, оғиз чайишда ишлатилади.

ШОВУЛ (щавель кислый) — *Rumex acetosa* L — торондошлар — Polygonaceae оиласига мансуб бўлиб, кўп йиллик ўт ўсимлик.

Шовул Марказий Осиёда, Россия ҳудудларида ўтлоқларда, ўрмонларда, боғларда, полизларда ўсади ва ўстирилади.

Шифобахш қисми барги ва илдизи ҳисобланади. Таркибида шовул кислота, оксалат кальций тузи, жуда кўп миқдорда С витамини, оқсил ва темир моддаси бор.

Халқ табobatiда шовулдан ҳар хил қон оқишини тўхтатувчи, оғриқни қолдирувчи, буриштирувчи, заҳарга қарши, антисептик, жароҳатларни битирувчи ва цинга касаллигига қарши дори сифатида ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: шовул — хуммад икки хил бўлади, боғ шовули ва ёввойиси. Ёввойиси кучлироқ. Баргини илдизи билан боғланса, юздаги шишларни ва ҳуснбузарларни сўрилтади. Янги сиқиб олинган шираси ва шовулнинг қайнатмаси билан оғиз чайилса, тиш оғриганда ёрдам беради.

Стоматология амалиётида шовул шираси ва қайнатмасидан оғиз бўшлиғи шиллиқ қавати касалликларини даволашда, милклар қонаганда ва яра-чақаларни битирувчи восита сифатида фойдаланилади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун: 1 ош қошиқда янги майдаланган шовул барги устига 2 стакан сув солиб, 15 минут қайнатади, 2 соатдан сўнг сузиб, оғиз чайиш учун ишлатилади. Ёки янги майдаланган шовул илдизидан 1 ош қошиқда олиб, 1,5 стакан сувда 15 минут қайнатади, 2 соатдан сўнг сузиб, оғиз чайиш учун ишлатилади. Янги сиқиб олинган шовул баргининг ширасини доқа ёки пахта пиликка шимдириб милкларга қўйилади.

ШОТУТ (тут чёрный) — *Morus nigra* L — тутдошлар — Moraceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 15 м.гача етадиган дарахт. Пояси қизғиш кўнғир пўстлоқ билан қопланган. Барглари юраксимон, йирик тишли, банди ёрдамида шохчаларда кетма-кет жойлашган. Меваси қора ёки қора-бинафша, сершира тўп мева.

Шотут бизнинг жумҳуриятимизда кўплаб экилади. Шифобахш қисми меваси ва барги ҳисобланади. Таркиби: мевасида қанд, органик кислоталар, оқсил, пектин, С витамини, бўёқ моддалар; баргида флавоноидлар, гликозидлар, эфир мойлари, углеводлар, органик кислоталар, ошловчи, бўёқ ва бошқа моддалар бор.

Халқ табобатида шотут мевасидан камқонлик касаллигида, С витамини етишмовчилигида, қон босимини туширишда ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: тут дарахти — тус буриштирувчи ва совиувчи таъсир қилади. Нордон тут оғиздаги шишларни қайта-ради. Куюк пиширилган шираси оғиздаги чақаларга фойда қилади. Илдизининг қийнатмаси тишни қимирлагади (қўзғатади). Баргининг суви билан оғиз чайқалса, тиш оғриғига фойда қилади.

Илмий тиббиётда янги баргининг шираси ангинани даволашда, меваси бўлма, қизилча, иситма, сийдик ҳайдовчи, жигар ва ут қони касалликларини даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида шотутнинг янги барг шираси ва мевасининг дамламаси билан оғиз шишиқ қавати яллиғланганда, милқлар қонаганда оғизни чайиш, ванночка қилиш тавсия этилади.

ЭВКАЛИПТ ТУРЛАРИ (пиды эвкалипта) — *Eucalyptus species* миртдошлар. Myrtaceae оиласига мансуб бўлиб, буни 140 м. гача баландликдаги доим яшил дарахт. Барглари лансэолимон, кидди. Гуллари барг қўлтиғига жойлашган.

Эвкалиптни Австралия, Кавказ, Украина, Краснодар ва бошқа ёнларда усади. Эвкалипт тез ўсувчи, кўп сув талаб қилувчи дарахт бўлганидан, ботқоқликларни қуритиш ва безгакни йуқотиш мақсадида экилади.

Шифобахш қисми барги ҳисобланади. Таркибида эфир мойи, ошловчи моддалар, смола, органик кислоталар ва бошқалар бор. Эфир мойи таркибининг 80 % ини цинеол ташкил қилади.

Халқ табобатида қайнатмаси ва настойкасидан безгакни, ўткир меъда-ичак касалликлари, шамоллаш, грипп касалликларида балғам кўчирувчи ва антисептик, оғриқсизлантирувчи восита сифатида фойдаланилади.

Илмий тиббиётда дамламасидан ва эфир мойидан нафас олиш йўллари ва ўпка шамоллаганда ингаляция қилишда, йирингли яраларни ювиб даволашда ва ҳоказоларда ишлатилади.

Стоматология амалиётида антисептик, яллиғланишга қарши, қон тўхтатувчи, яра ва жароҳатларни битказувчи сифатида эвкалипт барги дамламаси, қайнатмаси, настойкаси ва эфир мойлари стоматитларни, гингивит, пародонтит касалликлари ва бошқа жароҳатларни даволашда ишлатилади.

Дамламасини тайёрлаш учун эвкалиптнинг 10 г. майдаланган баргини 1 стакан қайнаб турган сувга солиб, ёпиқ идишда 2 соат дамланади, сўнг оғиз чайишда ишлатилади.

Қайнатмаси қуйидагича тайёрланади: 30 г. эвкалипт баргини 1 стакан сувда аралаштириб туриб, 30 минут паст олов-

да қайнатилади, сўнг 1 литр қайнатилган илиқ сув солиб аралаштириб, оғиз чайишда, жароҳатларни ювишда ишлатилади ёки 2 чой қошиқда эвкалипт баргини олиб 1 стакан сув солиб, қайнагандан сўнг 1-2 минут яна қўшимча равишда қайнатилади, совутиб оғиз чайишда ишлатилади.

Rp.: Inf. folii. Eucalypti 200 ml.

D.S. Оғиз чайиш учун. 1 стакан сувга 1 чой қошиқда қўшилади.

Дорихоналарда эвкалипт барги 100 граммдан қадоқланган ёки брикет ҳолида сотилади. Шунингдек, эвкалипт препаратлари: эвкалипт мойи (25 мл.дан шиша идишда), пектусин (таблетка), эвкатол (томчи), эфкамон (малҳам) сифатида ишлатилади.

ЭКМА САБЗИ (морковь посевная) — *Daucus sativus* Roehl — астрадошлар — Asteraceae оиласига мансуб икки йиллик сариқ-тўқ сариқ илдиз мевали ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, тукли, чизикли, ичи кавак, юқори қисми шохланган. Барги оддий, кўп марта патсимон ажралган. Гуллари мураккаб соябонга тўпланган. Меваси қўшалок писта.

Сабзи Марказий Осиёнинг ҳамма жойларида экилади. Шифобахш сифатида илдиз меваси, пояси ва уруғи ишлатилади.

Таркиби: илдиз мевасида каротин, қанд, витаминлар (В₁, В₂, РР, С, К ва бошқалар), ферментлар, эфир мойи, ёғ, флавоноидлар, шунингдек кальций, фосфор ва темир тузлари мавжуд. Уруғида эса эфир мойи ва ёғлар бор.

Халқ табobatiда сабзини қадимдан шифобахш дори сифатида ишлатилади.

Абу Али ибн Сино сабзи — джазар уруғи ва баргларининг яраларни тезроқ битиришда ишлатишни тавсия этган.

Сабзини илмий тиббиётда анемия, гиповитаминозларда, овқат ҳазм қилиш ҳолатини яхшилашда, эмизикли аёллар сутини кўпайтиришда, буйрак-тош касаллигида, қувватга киргизувчи, ични юмшатувчи ва сийдик ҳайдовчи сифатида ишлатилади.

Сабзи таркибидаги моддалар тўқималардаги оксидланиш-тикланиш жараёнини фаоллаштиради. Углевод алмашинувини созлайди, антисептик, яллиғланишга қарши ва жароҳатларни битирувчи таъсир кўрсатади.

Сиртдан куйган ва совуқ олган жароҳатларни, йирингли, эски яраларни даволашда кенг қўлланилади.

Стоматологияда янги қирилган сабзи ва унинг ширасидан стоматитларни, тил оқариши(молочница)ни, юз-жағ соҳасидаги жароҳатларни ювиш, оғизни чайиш, ванночка қилиш тавсия этилади. Юз терисига ҳуснбузар тошганда сабзи ширасини тенг миқдорда тухум сариғи ёки асал билан аралаштириб сур-

калса, яхши фойда қилади. Гиповитаминоз сабабли пайдо бўлган (келиб чиққан) стоматит ва гингивитларни даволашда маҳаллий муолажадан ташқари, янги сабзи сувидан (ширасидан) кунда ярим стакан ичиб туриш тавсия этилади.

ЭМАН, ОДДИЙ ЭМАН (дуб обыкновенный) — Quercus robur L — қорақайиндошлар — Fagaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 40-50 м.га етадиган, узоқ умр кўрадиган дарахт. Дарахт танаси ёрилган кўнгир-кўлранг тусли пўстлоқ билан қопланган. Барги тескари тўхумсимон, патсимон бўлакли, қисқа бандли, шохларида кетма-кет жойлашган.

Гуллари майда, кўримсиз. Меваси — узун бандли, чўзиқ ёнғоқча.

Оддий эман Украина, Белоруссия, Молдавия, Болтиқ бўйи давлатлари ва Россиянинг Оврупо қисмидаги ўрмонларда, дарё бўйида ўсади. Эман дарахти болларда ва кучаларда манзарали дарахт сифатида ўстирилади.

Шифобахш қисми, дарахт, пўстлоғи ва барги, ёнғоқлари ҳисобланади. Баргини пўстлоғида ошловчи моддалар, органик кислоталар (гала, эллага кислоталари), қанд, крахмал, селюлаза моддалар бор бўлиб, у буриштирувчи, яллиғланишга қарши, антигисттик ва қон тўхтатувчи хусусиятларга эга.

Халқ табobatiда эман ёнғоқларидан сурункали ич кетиш ва йирингча касаллигини даволашда ишлатилган.

Абу Али ибн Сино эман — баллут тўғрисида шундай ёзган: ёнғоғини куйдириб ишлатилса, оғиз оғриғининг ва югурук жараларнинг ёйилишини тўхтатади. Япроғини янчиб жароҳатларга қўйилса, уларни ёпиштиради.

Илмий тиббиётда унинг қайнатмаси ич кетганда, дизентерия, меъда-ичаклардан қон кетганда, куйган, совуқ олган ва йирингли жароҳатларни даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида эман препаратларидан, янги баргларидан оғиз шиллиқ қавати касалликларини, йирингли ва бошқа жароҳатларни даволашда, оғиздаги ноҳуш ҳидларни кетказишда ишлатилади.

Янги майдаланган эман баргини докага ўраб янги кесилган ва йирингли жароҳатларга қўйилса тез битиради.

Гингивит, стоматит ва оғиз бўшлиғи шиллиқ қаватида учрайдиган бошқа яллиғланиш касалликлари ва жароҳатларни ювиб даволаш учун эман пўстлоғи 1:10 нисбатдаги қайнатмаси ишлатилади.

Дорихоналарда тайёр маҳсулоти сотилади.

Rp.: Dec. Corticis Querci 200 ml
D.S. Оғизни чайиш учун.

Rp.: Corticis Querci 50.0

D.S. 1 ош қошиқ пўстлоқ устига 1 стакан қайноқ сув солиб, 10 минут қайнатиб, сузиб оғизни чайиш учун ишлатилади.

ЎРИК, ОДДИЙ ЎРИК (абрикос обыкновенный) — Armeniaca vulgaris L — раъногулдошлар — Rosaceae оиласига мансуб бўлиб, баландлиги 5-10 м.гача етадиган дарахт. Барглари йирик бўлиб, узунлиги 6-9 см, шакли турлича тухумсимон, чўзиқ тухумсимон, ўткир учли, аррасимон, қиррали, шохларида кетма-кет жойлашган. Гуллари оқ ёки пушти рангли, якка-якка, беш бўлакли. Меваси — сарик, зарғалдоқ, қизғиш рангли турли шаклда, сершира, ёқимли ҳидли, данакли ҳўл мева.

Ўрик Марказий Осиё жумҳуриятларида, Украина, Кавказ, Қримнинг тоғли жойларида ёввойи ҳолда ўсади. Маданий ўсимлик сифатида Марказий Осиё, Кавказ, жанубдаги бошқа ерларда ўстирилади ва ўрикзорлар ташкил қилинади.

Шифобахш қисми мевалари, данагининг мағзи, барги, елими. Таркиби: мевасида қанд, крахмал, олма, лимон кислота-си, минерал тузлар, каротин, С витамини, РР, ошловчи моддалар, микроэлементлар, темир ва калий тузлари ва аччиқ данаклигида амигдалиин гликозиди бор.

Халқ табobatiда ўриқдан организмда қон камайганида, қон босимини туширувчи, сийдик ҳайдовчи ва ични юриштирувчи сифатида ишлатилади.

Илмий тиббиётда витамин А, С, В₁₅ етишмаганда, сийдик ҳайдовчи сифатида ва юрак касаллигида тавсия этилади.

Стоматология амалиётида милк оғриганида, тишлар қамашганида, стоматит, гингивит, пародонтитларни даволашда ўрик баргининг дамламаси ишлатилади.

КАЙИН, ОҚ ҚАЙИН (берёза повислая) — Betula pendula Roth — қайиндошлар — Betulaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 10-20 м.гача етадиган дарахт. Оқ пўстлоғи, барглари уч-бурчак-ромбасимон, ўткир учли банди ёрдамида поя за шохларида кетма-кет жойлашган. Шохлари ва барглари хушбўй сўғалчалар билан қопланган. Гуллари майда, кўримсиз. Меваси ёнғоқча.

Қайин дарахти Россия Оврупо қисмининг ўрмон зонасида, Сибирдаги аралаш ўрмонларда, Марказий Осиёда тоғ ёнбағирларида ва водийларда ўсиб, баъзан қайинзорларни ташкил қилади. Манзарали дарахт сифатида кўчаларда, боғларда ва паркларда ўстирилади.

Шифобахш қисми куртаги, ёш барглари ва шираси ҳисобланади. Куртагини март-апрель ойларида шишиб, бўртган вақт-

да, баргларини эрталаб териш (йиғиш), ширасини эса баҳорда олиш керак.

Таркибида смола, эфир мойи, сапонин, ошловчи моддалар, С витамини, фитонцидлар ва бошқа моддалар бор.

Халқ табobatiда қайиннинг барги, куртаги ва ширасидан қадимдан шифобахш сифатида фойдаланиб келинади.

Дамлама ва қайнатмаси ўт, сийдик ҳайдовчи, терлатувчи, қонни “тозаловчи”, оғриқ қолдирувчи, яллиғланишга қарши ва жароҳатларни битирувчи сифатида ишлатилади.

Илмий тиббиётда қайин куртаги, куртагининг настойкаси (тиндирмаси), қайнатмаси, баргининг дамламаси, қайин шираси сийдик ва ўт ҳайдовчи, бронхит, трахеитларда дезинфекцияловчи ва балғам кўчирувчи восита сифатида, миозит ва артритларда оғриқни қолдирувчи ва яра жароҳатларини даволашда ишлатилади.

Ёғочини қуруқ ҳайдаш йўли билан олинадиган дёготь (қора мой) суртма сифатида тери касалликларида ишлатилади (Вишневский малҳами таркибига киради).

Стоматология амалиётида қайин куртаги ва баргининг дамламаси ва қайнатмаси оғит шилиқ қавати яллиғланишига қарши ва жароҳатларни битирувчи сифатида ишлатилади.

Дамламани тайерлаш учун 2 чой қошиқ қайин куртаги устига бир стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда бир соат дамлаб қўйилади. Сўнгра сузиб олиб, оғиз чайишда, ванночка қилишда ишлатилади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 10г. қайин куртаги устига 200 мл сув солиб 15 минут қайнатилади. Совитилгандан сўнг, сузиб олиб ишлатилади.

ҚАЛАМПИРМУНЧОК (гвоздика) — эвгенол қалампирмунчок дарахти (*Eugenia caryophyllata* Thund). Фунчасидан эфир мойи олинади. Эфир мойи таркибида эса 80-95% эвгенол бор. Бу дарахт тропик мамлакатлардагина ўсади. Бизда эвгенол, асосан, эвгенолли райхон — *Ocimum gratissimum* L ва эвгенолли камелия — *Camellia sasanqua* Thunb ўсимликларининг эфир мойидан олинади. Эвгенолли райхон бўйи 70-100 см.га етадиган сершоҳ ярим бута ўсимлик. Пояси кам тукли, барги оддий тухумсимон, тишсимон, қиррали бўлиб, пояда банди билан қарама-қарши жойлашган. Гули сарғиш, лабгулдошлар оиласига хос тузилган. Меваси — 4 та ёнғоқчадан иборат.

Эвгенолли райхон ватани жанубий Африка, Мадагаскар ва унга яқин ороллардир.

Ўзбекистон шароитида бир йиллик ўсимлик сифатида ўстирилади.

Шифобахш қисми — ўсимликнинг ер устки қисмидир. Таркибида эфир мойи бўлади. Эфир мойида эса 50-80% эвгенол, камфора ва бошқалар бор. Эфир мойидан эвгенол олинади.

Абу Али ибн Сино шундай ёзади: қалампирмунчоқ — қаранфул меъда ва жигарни кучайтиради, қусиш ва кўнгил айнашга фойда қилади. Оғиз ҳидини ёқимли қилади.

Стоматология амалиётида эвгенол тиш касалликларини даволашда антисептик ва оғриқ қолдирувчи модда сифатида қўлланилади.

Rp.: Olei Eugenoli 10 ml

D.S. Вақтинчали пломбанинг асоси учун ишлатилади

Rp.: Eugenoli 1.0

Zinci oxydi q.s.

M.f. pasta

D.S. Чуқур кариесни даволашда пломба остига, қатлам сифатида қўйилади.

Rp.: Eugenoli 50.0

D.S. Маргимуш билан милклар қуйганида ёки маргимушли периодонтит-да нейтраллаш мақсадида ишлатиш (антидот сифатида) учун қўлланилади.

Rp.: Zinci oxydi 5.0

Eugenoli q. s. ut f. pasta

DS: Тиш илдизи каналларини пломба қилиш учун.

ҚАЛАМПИР ЯЛПИЗ (мята перечная) — Mentha piperita L — ясноткадошлар — Lamiaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-100 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Пояси бир нечта, тик ўсади, барглари чўзиқ, тухумсимон, ўткир учли, четлари тишли, ўзига хос ўткир ҳидли. Гуллари пушти ёки бинафша рангли, майда-майда тўпгуллар ҳосил қилади. Мевалари — тўрт қўшалоқ ёнғоқча.

Ялпиз Марказий Осиёнинг ҳамма республикаларида кенг тарқалган бўлиб, ариқ бўйларида, зовур ёқаларида ўсади. Баҳорда ош кўки сифатида ишлатилади.

Украина, Белоруссия, Молдавия, Краснодар ўлкаси ҳамда Воронеж вилоятларида ўстирилади. Шифобахш қисми барги ва ер устки қисми, таркибида эфир мойи бўлиб, асосий қисмини ментол ташкил қилади. Ундан ташқари, дипентон, каротин, С витамини, ошловчи моддалар ва бошқалар бор.

Халқ табobatiда ялпиз иштаҳани очувчи, овқат ҳазм қилинишини яхшиловчи, меъда ширасини оширувчи, тинчлантирувчи, шамоллашга қарши ва оғриқни қолдирувчи восита сифатида ишлатилади.

Абу Али ибн Сино ёзишича, ялпиз — наъна иситувчи, буриштирувчи ва қон оқишини тўхтатувчи таъсир қилади. Ялпизни хусусан, унинг янгисини шаробда қайнатиб боғланса, ярадан қолган доғларни, кўз остидаги қонгалаш (гематома)ни кетказади. Ялпизни арпа уни билан аралаштириб тилга суркалса, тил дағаллигини (гадир-будирини) кетказади.

Илмий тиббиётда ялпиз препаратлари меъда-ичак оғриқларида, қорин дам бўлганида, кўнгил айнаганда, холецистит, ўт-тош касаллиги, гепатитларда, юрак хасталиги, юқори нафас йўллари касалликларида қўлланилади.

Қалампис ялпиз барги ўрнига Ўзбекистонда ўсадиган Осиё ялпизи (*Masiatica Boris*)нинг ўтини ишлатса бўлади.

Қалампис ялпиздан қуйидаги доривор препаратлар олинади: баргидан дамлама, эфир мойидан ялпиз суви (*Aqua Menthae piperitae*), ялпиз мойи (*Oleum Menthae piperitae*), настойка (*Tincturae Menthae piperitae*), тиш томчиси (зубные капли — *Guttae adontolgiam*), ментол эса меновазин (*Menovasinum*) таркибига киради.

Стоматология амалиётинда ялпиз барги дамламаси ва ялпиз сувидан оғиз шиллик қавати касалликлари (стоматитлар, гингивит, пародонитлар)да ҳар хил яра-чақалар ва жароҳатларни кўчинда, оғиз ҳидланганда оғизни чайиш учун ишлатиш мумкин.

Тиш томчисининг таркиби:

Ментол ва тимол 0,06 г.дан, фенил салицилат 0,75 г., глицерин — 2,5 г., спирт — 25 г.гача бўлиб, тиш оғриганда тиш қаватини овқат қолдиқларидан тозалаб, тиш томчисидан пахтага шимдириб қўйилади.

Меновазиндан уч тармоқли нервнинг неврит ва невралгиясида сиртдан маҳаллий оғриқсизлантирувчи восита сифатида ишлатилади. Бу препаратлар дорихоналарда сотилади. Ялпиз мойидан тиш порошоги ва тиш пасталарига қўшилади. Оғиз чайиш учун ҳам сувга қўшиб ишлатилади, айниқса, оғиз ҳидланганда, нохуш ҳидларни йўқотади.

Rp.: Olei. Mentholi 1% — 10 ml

D.S. 1 стакан сувга 5-10 томчи солиб, оғиз чайилади.

Rp.: Inf. fol. Menthae piperitae 200 ml

D.S. оғизни чайиш учун.

КАЛИН БАРГЛИ БЕРГЕНИЯ (бадан толстолистный) — *Bergenia crassifolia* L — қорақатдошлар — *Saxifraceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 50 см.га етадиган, кўп йиллик ўт ўсимлик. Илдиз пояси йўғон, горизонтал ҳолда шохланган, илди-золди тўпбарглари кенг эллипссимон, қалин туксиз, пастки

томони нуқтасимон безли, узунлиги 35 см.га етади. Барги қор тагида қишлайди. Гуллари пушти рангли, гул ўқида рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Меваси — қўп уруғли, пишганда очиладиган кўсакча.

Бергения Марказий Осиё, Фарбий ва Шарқий Сибирнинг тоғли ерларида ўсади.

Шифобахш қисми илдиз, илдиз пояси ва барги ҳисобланади. Таркибида ошловчи моддалар, гликозидлар, полифеноллар, галат кислотаси ва бошқалар бор.

Халқ табобатида бергения илдиз ва илдизпоясидан меъда-ичак касалликлари, томоқ оғриғи, оғиз шиллиқ қавати яллиғланиши, бош оғриғида, кукунини жароҳатларга сепиб, би-тишини тезлаштиришда ва яллиғланишга қарши восита сифатида ишлатилади.

Илмий тиббиётда колит, энтероколитларни даволашда ва гинекология амалиётида ишлатилади.

Стоматология амалиётида бергения препаратлари (суюқ экстракти) оғиз бўшлиғи шиллиқ қавати касалликларида ишлатилади.

Дорихоналарда тайёр экстракти сотилади.

Rp.: Extr. *Bergeniae fluidi* 10 ml

Aquae destillatae 90 ml

MDS. Оғиз шиллиқ қавати ва милқларга суркаш учун.

КАНДАҒОЧ — кулранг ольха (ольха серая) — *Alnus incona Moench* — қайиндошлар — *Betulaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 20 м.га етадиган силлиқ, кулранг пўстлоқли дарахт. Барги тухумсимон, ўткир учли, қўшалоқ, аррасимон, қиррали, кулранг — яшил тусли бўлиб, пояда банди билан кетмакет жойлашган. Ёш барглари жуда ёпишқоқ. Меваси ясси, бир уруғли ёнғоқча.

Ватани — Қозоғистон. Урал, Фарбий Сибирь, Россиянинг Оврүпо қисми, асосан, Украина, Белоруссия, Молдавия, Болтиқ бўйи давлатларининг нам ўтлоқларида, Орол бўйларида, қияларда, ўрмонларда, ботқоқликларда ўсади. Доришunosликда гудда меваси, пўстлоғи ва барглари ишлатилади.

Таркиби: гуддасида ошловчи моддалар (танин), галла кислотаси, баргида флавоноид, гликозид, органик кислоталар, пўстлоғида эса ошловчи моддалар, тритерпеноидлар бор.

Халқ табобатида қандағочдан кенг фойдаланилади. Унинг гуддаси ва пўстлоғининг шираси буриштирувчи, қон тўхтатувчи, терлатувчи, яллиғланишга қарши ва оғриқ қолдирувчи таъсир кўрсатади.

Халқ табобатида қирқбўғимни қадимдан шифобахш ўсимлик сифатида ишлатиб келинади. У пешоб ажралишини кўпайтириб, унинг таркибидаги оксил моддани камайтиради. Организмда умумий модда алмашинувини яхшилайти, яллиғланиш жараёнини тўхтатади, жароҳатларни битиради, қон оқшини тўхтатиб, буриштирувчи, антисептик таъсир кўрсатади.

Абу Али ибн Сино ёзади: қирқбўғим — Занаб Ал-хайз қон кетишда жуда фойдалидир. Жароҳатларни ва яраларни ажаблантирар даражада яхши битиради.

Илмий тиббиётда қирқбўғимнинг дамлама ва қайнатмасини пешоб ҳайдовчи восита сифатида, нафас олиш йўллари, ўпка хасталигида, қовуқ ва ўт нуфалидаги тошларни туширишда, ички қон кетишда, бемалк, қуимич нерви шамоллаганда, подагра, ревматизм касалликларини даволашда, битиши қийин йирингли яраларни, чипқон ва бошқа тери касалликларини даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида қирқбўғимни дамлама, қайнатма ва янги олинган ширасидан оғиз бўшлиғи шиллиқ қаватида учрайдиган яллиғланиш процесс (гингивит, пародонтит) ларни даволашда, лаб бичилганда, ёрилганда, юз-жағ соҳасидаги чипқонлар (фурункул, карбункуллар)ни ва битиши қийин бўлган йирингли яраларни ювиб даволашда ишлатилади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 1:10 нисбатда янги майдаланган ўтини уй ҳароратида сув қўйилади ва секин, 30 минут паст оловда қайнатилади. Совигач сузиб, аввалги ҳажмга келгунча сув қўшиб, оғиз чайилади, ванночка қилинади, ёки: 50 г. миқдордаги қирқбўғим устига 3 стакан совуқ сув қўйиб, бир кеча кундуз қўйиб қўйилади, кейин сузиб олиб, яллиғланишга қарши восита сифатида оғизни чайиш, ванночка қилиш учун ишлатилади.

Дамламасини тайёрлаш учун майдаланган қирқбўғимдан 4 чой қошиқда олиб, устига 2 стакан қайнаб турган сув солиб, усти берк идишда дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, оғиз чайишда, ванночка ва компресс қилишда ишлатилади.

Қирқбўғимнинг тайёр препаратлари брикет ҳолида дори-хоналарда сотилади.

Rp.: Herbae Equiseti 50.0

D.S. 2 чой қошиқда олиб, устига 1 стакан қайнаб турган сув солинади ва кун бўйи туради. Сўнгра сузиб олиб ишлатилади.

КОВОК, САПЧА КОВОК, ОДДИЙ КОВОК — Cucurbita maxima L (тыква крупноплодная), — *Cucurbita pero L* (тыква мелкоплодная) — ковоқдошлар — Cucurbitaceae оиласига мансуб бўлиб, бир йиллик ўсимлик. Поясининг узунлиги 5-6 м.га

етади, пояси ер бағирлаб ўсади. Барги жуда ҳам йирик. Гули сариқ рангли, ёқимли ҳидли. Меваси йирик, кўп уруғли, сергўшт, ширали.

Ватани Мексика. Россиянинг барча ерларида экилади. Ўзбекистонда қовоқнинг кўп хиллари ўстирилади.

Шифобахш қисми уруғи, қовоқ эти (юмшоқ қисми) бўлиб, унинг таркибида қанд, С витамини, В₁, никотин кислота, микроэлементлар (калий, кальций, магний, фосфор, темир ва бошқалар) бор. Уруғида ёғ, ўсимлик оқсил, қанд, витамин ва каротиноидлар бор.

Халқ табobatiда қовоқ уруғидан сийдик-таносил органлари, буйрак-қовуқ касалликларини даволашда, гижжа ҳайдашда фойдаланилади. Камқонлик, сил касали, буйрак ва бошқа органлар касалликларида асал солинган сувга солиб қайнатилган қовоқ истеъмол қилиш тавсия этилади.

Абу Али ибн Сино қовоқ — қар тўғрисида шундай ёзади: қаттиқ тиш оғриғига қарши қовоқдан олинган ширани бурунга томизилади.

Илмий тиббиётда қовоқ уруғи лентасимон гижжаларни ҳайдашда ишлатилади. Қовоқ меваси (эти) ичаклар ишини яхшиловчи, сийдик ҳайдовчи, енгил ич юмшатовчи ва яллиғланишга қарши таъсир қилади. Тери касалликларида, куйган, совуқ олган ва экземани даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида стоматитлар, гингивит, пародонтит касалликларини даволашда қовоқ шираси билан артиш, оғизда олиб туриш (ванночка қилиш), пахта пиликларга шимдириб, милкларга қўйиш йўли билан яллиғланиш ҳолатларини камайтириш мумкин.

КОВУЛ, ТИКАНЛИ КАВАР (каперцы колючие) — *Capparis spinosa* L — кавардошлар — *Capparidaceae* оиласига мансуб бўлиб, кўп йиллик ярим бутасимон, бўйи 2,5 м.гача етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Пояси тиканли, судралиб юрувчи, шохланган. Барги қалта бандли, пояда кетма-кет жойлашган. Оқ гуллари барг қўлтиғига жойлашган. Меваси кўп уруғли, да-наксиз ҳўл мевага ўхшаш мева баргдан ташкил топган.

Ковул Марказий Осиёнинг барча ҳудудларида, Қрим, Кавказ ўлкаларида йўл ёқаларида, тоғ ёнбағирларида, ботқоқликларда, чўлларда, девор тағларида, ариқ бўйларида ўсади. Шифобахш қисми — пўстлоғи, куртаги ва меваси.

Таркибида С витамини, рутин, кверцетин, бўёқ моддалари, қанд ва бошқа моддалар бор. Ўсимлиكنинг янги ер устки қисми ошловчи, сийдик ҳайдовчи, антисептик ва оғриқни қолдирувчи таъсир қилади.

Халқ табобатида илдиз пўстлоғининг қайнатмасини тутқаноқ, паралич (шол), қораталоқ касаллиги, шамоллаш ва ревматизм касалликларини даволашда ишлатилади. Қовул ширасидан яраларни даволашда қўлланилади.

Абу Али ибн Сино ёзади: қовул — кабарнинг энг фойдали қисми унинг илдиз пўстлоғидир. Майдаланган янги илдиз пўстлоғи чириган йирингли яраларни тозалайди, битиради.

Стоматологияда илдизининг қайнатмаси оғиз шиллиқ қавати касалликларида (стоматит, гингивит, пародонит), ҳар хил яраларни даволашда ишлатиш мумкинлиги ҳақида маълумотлар бор.

Қайнатмаси: 2 чой қошиқ қўритилган илдизини 1 стакан сувга солиб, 15 минут қайнатилади ва ярим соатдан сўнг, докдан ўтказиб оғиз чайилади, оғизда олиб турилади (ванночка қилинади).

Тиш оғриғида қовулнинг илдиз пўстлоғини чайналса, оғриқни қаматиради, милкларни мустаҳкамлайди. Қовул солиб қайнатишган сирка ёки шароб билан оғиз чайқалса, оғиз шиллиқ қаватидаги ва милклардаги яллиғланиш ҳолатини йўқотди, яраларни тозалайди ва тез битиради. Илдизи ва барги қаттиқ шишларни сўрилтиради.

КОВУН (дыня обыкновенная) — *Cucumis melo* L — қовоқдошлар — Cucurbitaceae оиласига мансуб бўлиб, пояси судралиб ўсадиган бир йиллик ўсимлик. Барглари йирик, юраксимон, барг бандлари узун, гуллари оч сариқ. Меваси — думалоқ ёки узунчоқ, қалин этли, хушбўй ҳидли, кўп уруғли мева.

Қовун Марказий Осиё, Кавказ орти, Украина, Молдавия ва бошқа ерларда экилади. Шифобахш қисми меваси ва уруғларидир. Таркибида қанд, клетчатка, крахмал, пектин моддалар, органик кислоталар, С витамини, Е, В₆, В₁₅, В₁, В₂, макро ва микроэлементлар (магний, фосфор, олтингургурт, хлор, марганец, темир, мис, фтор ва бошқалар) бор.

Халқ табобатида чанқоқ қолдирувчи, асаб тизимини тинчлантирувчи, ревматизм, подаграни даволашда, сийдик ҳайдовчи, ични юмшатувчи восита сифатида ишлатилади. Қадимдан цинга касаллигида кенг фойдаланилган.

Абу Али ибн Сино қовун — битти тўғрисида шундай ёзади: қовун этини унга аралаштириб юзга суртиб, офтобда қуритилса, юздаги сепкиллар ва бошқа доғларни кетказишда фойда қилади.

Илмий тиббиётда қовундан беморларни қувватга киргазишда, сийдик ҳайдовчи, қабзиятда, гепатит, атеросклероз касалликларида истеъмол қилиш тавсия этилади.

Стоматология амалиётида қовундан милқлар касалланганда, қонаганда, қовун ширасини (сувини) ичиш, мевасининг қайнатмасини ва қовун этини юздаги ҳуснбузар, сепкил ва доғларни кетказишда ишлатиш тавсия этилади.

ҚОНЧЎП, КАТТА ҚОНЧЎП (чистотел большой) — *Chelidonium majus* L — кўкнордошлар — Papaveraceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-100 см.гача етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик, пояси тик ўсади, юқори қисми шохланган. Илдизолди ва поясининг пастки қисмидаги барглари юпка 3-5 бўлакка бўлинган, пояда кема-кет жойлашган. Гуллари оч сариқ рангда, поя ва шохларининг учида оддий соябонга жойлашган, ҳамма қисмларида сутга ўхшаган шираси бор. Меваси кўп уруғли, чўзиқ кўзоқсимон кўсакча.

Россиянинг Оврупо қисмида, Крим, Кавказ ва Марказий Осиёнинг салқин ерларида, бутазорларда, ўрмон четларида, жар бўйларида, аҳоли яшайдиган жойлардаги боғ ва полизларда кенг тарқалган.

Шифобахш қисми бўлиб ўти (пояси, барги, гули) ҳисобланади. Таркибида алкалоидлар, эфир мойи, С витамини, каротин, органик кислоталар (хелидон, олма, лимон), флавоноидлар, сапонин ва бошқа моддалар бор.

Халқ табobatiда қончўп қадимдан хавфли ўсмаларни ўсишдан тўхтатувчи, оғриқ қолдирувчи, жароҳатларни битирувчи, сўғал ва қадокларни туширувчи, тортишишга қарши, ўт-сийдик ҳайдовчи, микробларга қарши восита сифатида фойдаланиб келинган.

Тиш қаттиқ оғриганда янги қончўп ўтини чайнаш тавсия этилади.

Юздаги сўғалларни тушириш учун янги олинган сутли шираси ишлатилади.

Абу Али ибн Сино “Қончўп — урук ас — саббачин ўти қуқунини шаробга солиб дамлаб, тиш оғриғига, учуққа даво сифатида ишлатган, кучли тиш оғриганда қончўп ўтини чайналса, тиш оғриғини қолдиради”, — деб ёзади.

Илмий тиббиётда қончўп препаратлари жигар касалликларида, холециститда, ич юмшатувчи, ўт ва сийдик ҳайдовчи, оғриқ қолдирувчи, тери касалликларида, сўғал ва қадокни йўқотишда ишлатилади.

Стоматология амалиётида қончўп ўтидан тайёрланган қайнатмани стоматит ва гингивитларни даволашда оғизни чайиш учун, оғизни ванночка қалиш учун ва жароҳатларни, битмайдиган яраларни ювиш учун ишлатиш мумкин.

мансуб бўлиб, бўйи 15-50 см.га етадиган ўт ўсимлик. Илдиз-пояси йўғон, калта ва кўп бошли, ер устида горизонтал жойлашган. Пояси тик ўсувчи, шохланган, илдизолди барги узун бандли, 2 ёки 5 пластинкали, кўпинча ўсимлик гуллаган пайтда қуриб қолади. Поядаги барглари 3 пластинкали, йирик қўшимча барги бўлиб, пояда кетма-кет бандсиз жойлашган. Баргчаси лансетсимон тишли. Гуллари якка ҳолда, узун бандли. Меваси — кўп уруғли мураккаб мена.

Тик ўсувчи ғозпанжа Россиянинг Овруто қисмида, Кавказ, жанубий-ғарбий Сибирда ҳам ўтлоқларда, ариқ бўйларида, буталар орасида, ницабарни ўрмонларда, ўрмон четларида ва торф ботқоқликларида усади.

Шифобахш қисми илдизпояси ҳисобланади.

Таркибида ошловчи моддалар, сапонинлар, флавоноидлар, олиг, смола, крахмал, гликозид, воск, флабофен моддаси бор.

Ҳалиқ табobatiда тик ўсувчи ғозпанжа илдизпоясининг қайнатмаси ошловчи, балғам кўчируви, яллиғланишга қарши, антибактериал, қон тўхтатувчи, оғриқни қолдирувчи, жароҳатларни битирувчи восита сифатида ишлатилади.

Абу Али ибн Сино маълумотларига қараганда, ғозпанжа — нитафилун яраларга, сиркада қайнатилгани эса учуққа қарши ишлатилади. Илдизининг қайнатмаси билан оғиз чайқалса, оғриган тишга ва оғиз чақаларига фойда қилади.

Илмий тиббиётда тик ўсувчи ғозпанжанинг доривор препаратлари меъда-ичак касалликлари (энтерит, энтероколит)ни, қуйган ерларни, экзема ва бошқа тери касалликларини даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида ўсимликнинг доривор препаратларини буриштирувчи, антисептик восита сифатида оғиз шиллиқ қавати касалликларини даволашда ва бошқа жароҳатларда оғиз чайиш учун ишлатиш тавсия этилади.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 3 ош қошиқ майдаланган илдизпояси устига 0,5 литр сув солиб, 30 минут қайнатилади, 4 соат тиндириб, сўнгра сузиб, оғиз чайишга, жароҳатларни ювишда ишлатилади.

Дорихоналарда брикет ҳолида сотилади. 2 та майдаланган брикет устига 1 стакан қайнаб турган сув солиб, 30 минут қайнатилади, совигандан сўнг сузиб, оғиз чайиш ва жароҳатларни ювишда ишлатилади.

2. КУМУШСИМОН ҒОЗПАНЖА (лапчатка серебрис-тая) — *Potentilla argentea* L — раъногулдошлар — *Rosaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 15-40 см.га етадиган ўт ўсимлик. Барглари панжасимон бешга бўлинган. Ўсимликнинг по-

яси, баргининг пастки томони ва гул косачаси оппоқ наmatсимон туклар билан қопланган. Гуллари сариқ рангли, сийрак қалқонсимон рўвакка тўпланган. Меваси — қуруқ, кўп уруғли, мураккаб мева.

Кумушсимон ғозпанжа Россиянинг Оврупо қисмида, шарқий Сибирдаги ялангликларда, қуруқ ўтлоқларда, қияликларда, бутазорларда, даладарда ва йўл бўйларида ўсади.

Шифобахш қисми ўсимликнинг ер устки қисми (пояси, банди, барги, гули) ҳисобланади. Таркиби яхши ўрганилмаган бўлиб, кўп микдорда ошловчи моддалар, С витамини борлиги аниқланган.

Табобатда кумушсимон ғозпанжа буриштирувчи, микробларга қарши, қон тўхтатувчи, яллиғланишга қарши ва жароҳатларни битирувчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида кумушсимон ғозпанжанинг дамламасини, қайнатмаси оғиз шиллиқ қавати яллиғланганида (стоматитларда), милклар қонаганда, тил ва оғиз бўшлиғида яралар пайдо бўлганда ва бошқа жароҳатларда оғизни чайиш, ванночка қилиш учун ишлатиш мумкин. Майдаланган баргини докага ўраб, йирингли яра ва жароҳатларга қўйилса, йирингдан тозалаб, тез битишига ёрдам беради.

Қайнатмасини тайёрлаш учун 3 чой қошиқ майдаланган кумушсимон ғозпанжа ўсимлиги устига 1 стакан сув қўйиб, 2 соат тиндирилади, сўнг паст оловда қайнагунча ушлаб турилади. Совигач, сузиб, оғиз чайишга, ванночка қилишга ва жароҳатларни ювишга ишлатилади.

3. СУДРАЛИБ ЎСУВЧИ ҒОЗПАНЖА, БЕШБАРГ (лапчатка ползучая) — *Potentilla reptans* L — раъногулдошлар — Rosaceae оиласига мансуб бўлиб, бўйи 30-100 см.га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Ингичка, судралиб ўсувчи, пояли. Гултожи сариқ, тухумсимон. Меваси — тухумсимон, сариқ.

Судралиб ўсувчи ғозпанжа Марказий Осиё, Россиянинг Оврупо қисмида ва Кавказдаги адирларда, ариқ бўйларида, тоғ ёнбағирларида, дарё ёқаларида, ўтлоқларда ва бошқа нам ерларда ўсади. Шифобахш қисми илдизи, илдизпояси ва барги ҳисобланади.

Таркибида қанд, органик кислоталар, буриштирувчи моддалар, С витамини ва бошқалар бор. Табобатда ундан антисептик, қон тўхтатувчи, битирувчи ва оғриқни қолдирувчи восита сифатида ишлатилади.

Стоматология амалиётида судралиб ўсувчи ғозпанжанинг янги баргини сиқиб, ширасини дока ёки пахта пиликка шимдириб, милклар қонаганда, жароҳатдан қон оққанда қон тўхтатишда фойдаланилади. Тиш оғриганда, оғиз шиллиқ қавати яллиғ-

ланганда, стоматитлар ва гингивитларда қайнатмаси билан оғиз чайилса ёки ванночка қилинса, яхши фойда қилади.

Дамламасини тайёрлаш учун 1 ош қошиқ ўсимликни қури-тиб, майдаланган илдизи ва барги устига 1 стакан қайнаб турган сувни солиб, оғзи берк идишда ярим соат дамлаб қўйилади. Совигандан сўнг, олиб ишлатилади.

ЎЎЗА ТУРЛАРИ (виды хлопчатника) — *Gossypium species* — гулхайридошлар — *Malvaceae* оиласига мансуб бўлиб, бўйи 1-2 метрга етадиган бир йиллик ўсимлик сифатида ўстирилади. Пояси шохланган, барги беш, баъзан уч бўлакли бўлади.

Монаси — уч ёки беш хонали, пишганда очиладиган қўсак.

Гулласосан Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозокистон, Туркменистон ва Озарбайжонда экилади.

Тиббиётда пахта мойи, толаси ва илдиз пўстлоғи ишлатилади.

Таркибида: пахта (толаси) — 95% гача клечаткадан ташкил топган. Бундан ташқари ёғсимон моддалар, смола ва бошқа бирикмалар бор. Ўўза уруғи (чигит) таркибида 40% гача ярим қурийдиган мой, госсипол ва унинг унумлари бор.

Пўстлоғида К витамини, ошловчи ва бошқа моддалар бор. Баргида олма ва лимон кислоталар, гулида антоцианлар, ча-ноғида эса кўп миқдорда ошловчи моддалар мавжуд.

Тиббиётда оддий пахта ва гигроскопик пахта — *Gossypium hystroscopicum* ишлатилади. Оддий пахта компресс ва бошқа муолажаларни бажаришда ишлатилади. Гигроскопик пахта ва ундан тайёрланган материаллар (бинт, дока) яхши шимиш хусусиятига эга бўлгани сабабли, боғлов материали сифатида қўлланилади.

Стоматология амалиётида ўўзанинг чигити ва илдизини қайта ишлаш натижасида олинадиган маҳсулот — госсипол (*Gossypolum*) препарати ишлатилади.

Госсипол майда кристалл порошокдан иборат, оч сариқдан тўқ сариқ ранггача, сувда эримайдиган, спиртда кам эрийдиган модда бўлиб, вирусларга қарши таъсир кўрсатади.

Стоматологияда госсиполнинг 3%ли линименти ишлатилади (*Linimentum Gossypoli 3%*). Линимент тайёрлашда асос сифатида пахта мойи — *Oleum Gossypii* ишлатилади. Вирусли стоматитларда оғиз шиллиқ қаватига юпқа қилиб кунига 4-6 маҳал 5-7 кун давомида суртилади.

Стоматологияда гигроскопик пахта кўп миқдорда қўлланилади.

Гигроскопик пахтадан ўткир периодонтит, сурункали периодонтитни қайталанишида фойдаланилади. Бунинг учун тиш қаттиқ оғриб, бир-бирига босганда оғриқ кучайиб, тиш атрофидаги милки қизарганда, гигроскопик пахтадан болишча қилиб, милкка қўйиб, пахтани тишлаб турилади. Ҳар 20 минут, ярим соатда алмаштириб турилса оғриқ пасаяди, баъзан бутунлай қолади.

АСАЛАРИ МАҲСУЛОТЛАРИДАН ТАЙЁРЛАНАДИГАН ДОРИЛАР

АСАЛАРИ ЕЛИМИ, ПРОПОЛИС (прополис) — Propolis.

Асалари елими — прополис ёпишқоқ, зич ёки қуюқ суюқлик ҳолидаги ўзига хос ёқимли (қайин ҳидини эслатувчи) ҳидли, яшил-қўнғир ёки жигарранг — тўқ қизғиш рангли ва аччиқроқ ловуллаговчи мазали масса. Прополисни ишчи асаларилари турли ўсимликлар (қайин, терак, тол, қарағай, арча, қорақарағай ва бошқа дарахтлар)дан йиғади.

Таркиби смола — бальзам, мум, эфир мойи, бензоат, кофе, ферул кислоталар, флавоноидлар, полисахарид ва бошқа моддалардан ташкил топган. Прополис сувда эримайди. Этил спирти ва эфирда яхши эрийди. У оғриқсизлантирувчи, яллиғланишга қарши, антисептик ва буриштирувчи таъсирга эга. Шунинг учун стоматология амалиётида оғиз бўшлиғи шиллиқ қавати касалликларида ҳамда бошқа яллиғланиш касалликларида ва жароҳатларни битиришда (даволашда) қўлланилиши мумкин.

Илмий таъбиқатда прополис препарати аэрозоль “пропосоль” — номи билан металл баллончаларда чиқарилади ва дориҳоналарда сотилади. Оғизда жароҳатланган соҳаларга аэрозольни, 3-7 кун давомида кунига 2-3 мартадан сепилади.

Тиш қаттиқ оғриганида, тиш қавагидан овқат қолдиқларини олиб ташлаб, озгина прополис қўйилса, бир оздан сўнг оғриқ пасаяди.

АСАЛ (мёд) — асаларилар маҳсулоти бўлиб, таркибида организм учун керак бўлган 100 дан ортиқ моддалар бор. Асал витаминлар ва минерал моддалар манбаи ҳисобланади: витаминлардан В₁, В₂, В₃, фоли кислотаси, витамин В₆, Н (биотин), К₁, С₁, Е₁, каротин (витамин А), РР, Д; минерал моддалардан алюминий, борий, фтор, бериллий, ванадий, висмут, галлий, германий, темир, марганец, мис, молибден, натрий, никель, радий, кўрғошин, кумуш, стронций, титан, фосфор, хром, рух,

цирконий. Ундан ташқари органик кислоталар (олма, вино, лимон, сут ва шовул кислотаси), оксиллар, ацетилхолин, гормон, антибиотик, фитицид ва ўстирувчи — биомолдалари бор.

Асални жуда қадимдан халқ табобатида шифобахш восита сифатида турли касалликларда ишлатиб келинади. Масалан, жароҳатларни (айниқса куйган ва йирингли жароҳатларни) даволашда, меъда-ичак (гастрит, дуаденит, энтероколит ва меъда-ичак яраси), жигар, юрак, ўпка, асаб ва руҳий касалликларни, тери касалликлари, қандли диабет ва буйрак касалликларини даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида асал таркибида фтор моддасининг борлиги туфайли кариеснинг олдини олишда (профилактика), тишларни мустаҳкам қилишда ва ониз бўшлигини дезинфекция қилиш мақсадида тавсия этилади. Лаб касалликларида — лабларнинг сўрункали ёрилиши, лаб қуришида фавқулодда.

ЭСЛИТМА. Маълумки чой таркибида кўп миқдорда фтор моддаси борлиги туфайли кариеснинг олдини олувчи восита сифатида таъсир қилади. Инсонлар кўпинча чойни қанд билан ичишда ва чойнинг бу бебаҳо хусусияти йўқолади (нейтраллашда), яъни қанд организмдан кальций моддасини чиқаради ва тишнинг емирилишига олиб келади. Шунинг учун чойни асал билан ичиш тавсия этилади.

Стоматитларни, яра — жароҳатларни ва бошқаларни даволашда асални бошқа дориларга қўшиб малҳам сифатида ишлатиш мумкин.

АСАЛАРИ ЗАХАРИ (апитоксин) — Apis (юнонча асалари, toxicon — захар) рангсиз, тиниқ, ўзига хос асал ҳидига ўхшаш ҳидли, аччиқ, ўткир мазали суюқлик бўлиб, у асалари захар ишлаб чиқарувчи безида тўпланади. Асалари захари аридан турли усуллар билан олинади ва у кучли антибактериал хоссага эга.

Таркибида оксил моддалар, чумоли, хлорид ва ортофосфат кислоталар, магний фосфат, мис, калий, кальций, темир, рух, марганец тузлари, йод, олтингугурт, ацетилхолин, гистамин, ферментлар (фосфолипаза А ва гиалуронидаза), эфир мойи ва бошқа бирикмалар бор. Асалари захари ва ундан тайёрланган доривор препаратлар бод, полиартрит, тропик яра, астма, бош оғриғи (мигрень), радикулит, тромбофлебит, чипқон, пародонтоз, гипертония ва бошқа касалликларини даволашда ишлатилади.

Халқ табобатида асалари заҳаридан ҳар хил нерв касалликларини даволашда ишлатилади.

Стоматология амалиётида уч тармоқли нерв невралгиясини даволашда аписатрон, вирапин ва апифор ишлатилади.

Апифорнинг 1 та таблеткасини 20 мл дестилланган сувда эритиб, электрофорез қилиш учун ишлатилади.

Аписатрон ва вирапинни эса суртма дори сифатида ишлатилади.

Rp.: Apiphori 0.001

D.t.d. N 25

S. 1 та таблеткани 20 г дестилланган сувда эритиб, электрофорез учун ишлатилади.

Аписатрон суртма дори ва ампулада суюқлик ҳолида чиқарилади.

Rp.: Ung. Apisothoni 20.0

D.S. суртма дори сифатида ишлатилади.

Вирапин ҳам суртма дори сифатида чиқарилади.

Rp.: Ung. Virapini 20.0

D.S. суртма дори сифатида ишлатилади.

АСАЛАРИ ОНА “СУТИ” (пчелиное маточное молоко) —

сарғиш — оқ рангли, қаймоққа ўхшаш суюқлик бўлиб, бироз нордон мазага эга. Ишчи асаларилари ҳалқум безида махсус, юқори тўйимли модда ишлаб чиқаради ва у билан она ари боқилади. Ана шу мураккаб таркибли модда асаларини она “сути” номи билан аталади. Таркибида оксил моддалар, қандлар, минерал тузлар, витаминлар (B_1 , B_2 , B_6 , B_{12} , C_1 , H, PP1, E), фолат ва пантотен кислоталар, биотин, инозитол, ниацин, ацетилхолин, ўсиш фактори, ферментлар, жинсий гормонлар, микроэлементлар (темир, марганец, рух, кобальт, магний), 22 та аминокислоталар ва 65% гача сув бўлади.

Асалари она “сути” доривор препаратлари чақалоқлар ва ёш болаларда гипотрофия, анорекция (иштаҳанинг йўқолиши), гипотония, баъзи асаб касалликлари, ўпка сили, артритлар, бруцеллёз, бод, юрак-қон томир, меъда-ичак ва бошқа касалликларни даволашда қўлланилади.

Стоматология амалиётида асалари она “сути” препаратлари апилак суртма дори сифатида яра ва жароҳатларни даволашда ишлатилади.

Rp.: Ung. Apilaci 3% — 50.0

D.S. яра ва жароҳатларни даволашда ишлатилади.

СТОМАТОЛОГИЯ АМАЛИЁТИДА ҚўЛЛАНИЛАДИГАН ЙИҒМА ЧОЙЛАР

Кўпгина касалликларда айрим гиёҳларнинг ишлатилишидан ташқари, бир неча ўсимликдан ташкил топган йиғмалар — чойлар сифатида ҳам кенг миқёсда қўлланилади, яъни йиғма чойлар муайян касалликларни даволаш учун қўлланиладиган бир неча шифобахш доривор ўсимлик маҳсулотларининг аралашмасидир.

Йиғма чойларни уй шароитида тайёрлаш анча қулай.

Йиғма чойлар фармацевтика заводлари ва фабрикаларида тирекчилар, кутичаларда ёки халтачаларда (пакетчаларда) қадоқлашдан ҳолда чиқарилади ва дорихоналар, фитобарлар орқали аҳолига соғилади. Кутича ва халтачалар устига уй шароитида йиғмалардан қандай қилиб қайнатма ва дамламалар тайёрлаш усуллари ва қайси касалликларда, қай усулда тайёрлаш тўғрисида маълумот — тавсияномалар ёзиб қўйилган бўлади.

Стоматологик касалликларда қуйидаги йиғма чойлар қўлланилиши мумкин:

- 1. Мойчечак гуллари — 30,0
- Оқтол пўстлоғи — 30,0
- Жўка гуллари — 20,0
- Эман пўстлоғи — 20,0

Ушбу йиғма чойдан бир ош қошиқ олиб, унинг устига бир стакан қайноқ сув қуйилади ва 30 минут давомида дамланади. Сўнгра сузиб олиниб, қунига бир неча марта оғиз чайилади ёки ванночка қилинади. Бу амал стоматитларни даволашда, айниқса, афтоз стоматитда ижобий натижа беради.

- 2. Наъматак мевалари — 25,0
- Мармарак барглари — 15,0
- Тоғрайхон ўти — 10,0
- Қайин барги — 5,0

Ушбу йиғма чойдан 2 чой қошиқ олиб, унинг устига бир стакан қайноқ сув қуйиб, 30 минут давомида дамлаб қўйилади. Сўнгра сузиб олиб, қунига бир неча марта оғиз чайилади ёки ванночка қилинади. Бу амал ҳам стоматитларда кенг қўлланилади.

- 3. Мармарак барглари — 20,0
- Тирноқгул гуллари — 10,0
- Ёнғоқ барглари — 10,0
- Судралиб ўсувчи тоғ жамбули — 10,0

Ушбу йиғма чойдан бир ош қошиқ олиб, унинг устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 20-30 минут давомида дамланади. Сўнгра сузиб олиб, замбуруғли стоматитда бир неча марта лаб кунига оғиз чайилади ва ванночка қилинади.

- 4. Эман пўстлоғи — 30,0
- Тоғрайхон ўти — 20,0
- Гулхайри илдизи — 5,0
- Мармарак барглари — 5,0

Ушбу йиғма чойдан икки чой қошиқ олиб, унинг устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 30 минут давомида дамланади. Сўнгра сузиб, кунига бир неча марта оғиз чайилади. Бу доривор катарал гингивит касаллигига даво бўлади.

- 5. Ялпиз барглари — 20,0
- Бўймадорон ўти — 20,0
- Учбарг барглари — 10,0

Ушбу йиғма чойдан бир ош қошиқ олиб, устига бир стакан қайноқ сув солинади ва 30 минут дамлаб қўйилади. Сўнгра сузиб олиб, ярали гингивит касаллигида кунига бир неча марта оғиз чайилади ёки ванночка қилинади.

- 6. Парманчик илдизи — 25,0
- Бўтакўз гуллари — 20,0

Бу йиғма чойдан икки ош қошиқ олиб, устига ярим литр сув солиб, беш минут давомида қайнатилади. Совигач, сузиб олиб, қайнатма билан кунига бир неча марта оғиз чайилади. Бу доривор пародонтит касаллигига даво бўлади.

- 7. Игир илдизи — 15,0
- Учбарг барглари — 15,0

Ушбу йиғма чойдан бир ош қошиқ олиб, устига бир стакан қайноқ сув қуйиб, 20 минут дамлаб қўйилади ва сузиб олиб, кунига бир неча марта оғиз чайилади ёки ванночка қилинади. Бу доривор ҳам пародонтит касаллигига даво бўлади.

- 8. Қорақат мевалари — 20,0
- Газанда барглари — 20,0
- Четан мевалари — 10,0

Ушбу йиғма чойдан бир ош қошиқ олиб, устига бир стакан қайноқ сув солинади. 30 минут давомида дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, дамламани илиқ ҳолида кунига ярим стакандан уч марта овқатлангандан сўнг ичилади. Бу доривор пародонтит касаллигига даво бўлади.

**ДОРИВОР ПРЕПАРАТЛАРНИНГ
СТОМАТОЛОГИК КАСАЛЛИКЛАРДА
ИШЛАТИШЛИШИ БЎЙИЧА РУЙХАТИ**

1. Стоматит, гингивит ва пародонтит касалликларида:

Анор	Кичик панжа
Алой	Кичик бўригул
Арпабодиён	Лавлаг
Арча куббаси	Маймунжон
Асслари елим	Маккажўхори
Атрав шўнор	Мойчечак
Басри	Наврўзгул
Бадом	Наъматак
Бўғимдирон	Оддий зирк
Далғайи	Оддий сигирқуйрук
Доривор гулхайри	Оддий тоғжамбил
Доривор зангвизорба	Оддий тоғрайхон
Доривор отқулоқ	Олча
Доривор тирноқгул	Оқ қалдирмоқ
Ер қалампир	Пахмоқ қариқиз
Ёнғоқ	Петрушка
Жийда	Пиёз
Жўка	Писта
Зигир	Ровоч
Игир	Темиртикан
Илонсимон торон	Ток, узум
Исирик	Тол турлари
Иттиканак	Тотум
Каланхой	Тоғ арникаси
Капалакгул	Хина
Карам	Чой
Карафс	Ширчай
Кашнич	Шовул
Эвкалипт	Шотут
Экма сабзи	Қовул
Эрман	Қовун
Ўрик	Қора андиз
Қайин	Қара қарақат
Қалампир ялпизи	Ҳозпанжа
Қалин баргли бергения	Ғўза
Қандағоч	
Қизил дўлана	
Қирқ бўғим	
Қовоқ	

1.1 Аллергик стоматитларда:

Анор
Бўймадарон
Дармана

1.2 Тил оқариши (молочница)да:

Доривор тирноқгул
Экма сабзи

2. Жароҳатлар ва яра-чақаларда:

Асалари елими	Ёнғоқ
Асалари она "сути"	Жийда
Баргизўт	Илонсимон торон
Беҳи	Исириқ
Бўймадарон	Иттиканак
Гулсапсар	Каланхой
Далачой	Карафс
Доривор гулхайри	Кичик тиллабош
Доривор зангвизорба	Ловия
Доривор мармарак	Мой чечак
Доривор откулоқ	Момақаймоқ
Доривор тирноқгул	Наъматак
Олча	Оддий сигирқуйруқ
Ошловчи скуппия	Ширчай
Пиёз	Шовул
Писта	Шотут
Тизмагул	Эвкалипт
Ток, узум	Экма сабзи
Тол турлари	Эман
Тотум	Қайин
Тоғ арникаси	Қирқбўғим
Турп	Қовул
Хина	Қончўп
Чаканда	Қора андиз
Чой	Фозпанжа

3. Қонталаш (гематома), хуснбузар, сепкил ва доғларни кет-казишда:

Бодом	Пиёз
Бодринг	Ровоч
Гулсапсар	Саримсоқ пиёз
Доривор гулхайри	Седана
Игир	Ток, узум
Иттиканак	Турп
Лавлаги	Хантал
Ловия	Шовул
Маккажўхори	Экма сабзи

Момақаймоқ
Оддий тоғрайхон
Петрушка

Қалампир ялпиз
Қовун
Қора андиз

**4. Милқлар қонаганда, тиш олингандан сўнг ва бошқа жаро-
хатлардан қон кетганда:**

Анор
Баргизўт
Бозулбанг
Жағ-жағ
Исириқ
Иттиканак
Кичик бўригул
Кичик тиллабонч
Оддий тоғрайхон
Ровия

Бўймадорон
Газанда
Далабой
Доривор лимонўт
Доривор отқулоқ
Ёнғоқ
Тол турлари
Тоғ арникаси
Шовул
Шотут
Қалампирмунчоқ
Қирқ бўғим
Ғозпанжа

5. Тиш оғриганда:

Асалари елими
Баргизўт
Гулсапсар
Доривор лимонўт
Ер қалампир
Ёнғоқ
Исириқ
Кичик бўригул
Қўк тикан
Шовул
Шотут

Лавлаги
Нўхат
Оддий тоғ жамбул
Оддий тоғрайхон
Саримсоқ пиёз
Седана
Хантал
Чой
Ўрик
Қовоқ
Қончўп
Ғўза турлари

6. Оғиздаги нохуш ҳидларни кетказишда:

Анор
Газанда
Далабой
Игир
Кашнич
Доривор лимонўт

Писта
Чой
Эман
Қалампирмунчоқ
Қалампир ялпиз

7. Чипқон (фурункул, карбункуллар) чиққанда:

Газанда
Дармана
Доривор гулхайри
Карам

Ловия
Мамақаймоқ
Саримсоқ пиёз
Тизмагул

8. Шишларни сўрилтирувчи:

Аччиқ шувоқ	Доривор гулхайри
Бўймадорон	Капалакгул
Газанда	Нўхот
Гулсапсар	Шотут
Дармана шувоқ	Қовул

9. Неврит ва невралгия касалликларида:

Асалари заҳари	Тол турлари
Дармана шувоқ	Турп
Исириқ	Хантал
Оддий тоғ райҳон	Қалампир ялпиз
Седана	

10. Лаб бичилганда ва ёрилганда (лаб ёригида):

Беҳи	Лавлаги
Доривор мармарак	Чаканда
Доривор тирноқгул	Қирқ бўғим
Каланхой	

11. Учук чиққанда:

Беҳи	Тик ўсувчи ғозпанжа
Бодом	Қончўп
Маймунжон	

12. Альвеолитларда:

Бўймадорон	Исириқ
Доривор мармарак	Каланхой
Доривор отқулоқ	Кичик тиллабош
Игир	

13. Сўгалларни кўчиришда

Лавлаги	Седана
Момақаймоқ	Ток, узум
Петрушка	Тол турлари
Пиёз	

14. Артрит (чакка-пастки жағ бўғимининг яллиғланиши)да:

Хантал	Жийда
--------	-------

15. Оғиз куйганда:

Жийда	Ошловчи скумпия
Олча	Қандағоч

ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАРНИНГ ЎЗБЕКЧА, РУСЧА ВА ЛАТИНЧА НОМЛАРИ

Алой, Сабул	Алоэ	Aloë
Анор	Гранат	Punica granatum L
Арпабодиён, Оддий	Анис, Анис	Anisum vulgare Gaertn
Арпабодиён	обыкновенный	
Арча куббаси, Оддий	Можжевельник	Juniperus communis L
арча	обыкновенный	
Асал	Мёд	
Асалари елими,	Прополис	Propolis
Прополис		
Асалари захфари	Апистога	Apis
Асалари она "сун"	травяниче маточное	
	молоко	
Атени шувоқ, Арзон	Полынь горькая	Artemisia absinthium L
Бадридуг, Бадрид	Подорожник большой	Plantago major L –
Бадридуг		зунтпумдошлар-
		Plantaginaceae
Бадрид, Чушнрок беҳи	Айва продолговатая	Cydonia oblonga mill –
		раъногулдошлар -
		Rosaceae
Бадрид	Мендаль	Amygdalus communis L
	обыкновенный	
Бодринг	Огурец посевной	Cucumis sativus L
Бозулбанг, Гангитувчи	Зайцегуб, Лагохилус	Lagochilus inebrians
бозулбанг	опьяняющий	Bge
Бўймадарон, Оддий	Тысячелистник	Achillea millefolium L
бўймадарон	обыкновенный	
Газанда, Газакўт,	Крапива двухдомная	Urtica dioica L
Чаёнўт		
Гулсалсар	Ирис, Фиалковый	Iris sogdiana Schrenk
	корень	
Далачой, Тешик	Зверобой	Hypericum perforatum L
далачой, Кизил пойча	продырявленный	
Дармана шувоқ	Полынь цитварная	Artemisia cina Berg
Доривор гулхайри	Алтей лекарственный	Altaea officinalis L
Доривор зангвизорба	Кровохлёбка	Sanguisorba officinalis L
	лекарственная	
Доривор лимонўт	Мелисса	Melissa officinalis L
	лекарственная	
Доривор мармарак,	Шалфей	Salvia officinalis L
Маврак	лекарственный	
Доривор отқулоқ	Щавель конский	Rumex confertus Wild
Доривор тирноқгул	Ноготки	Calendula officinalis L
	лекарственные	
Ёнғоқ	Орех грецкий	Juglans regia L
Ерқалампир,	Хрен обыкновенный	Armoracia rusticana
Хрен		(Zam) Gaertn
Жағ-жағ, Очамбити,	Пастушья сумка	Capsella bursa pastoris
Оддий жағ-жағ		L. Medic

Жийда, Тор баргли жийда	Лох узколистный	<i>Elaeagnus angustifolia</i> L.
Жўка, Аргувон	Липа сердцевидная	<i>Tilia cordata</i> Mill
Зигир	Лён обыкновенный	<i>Linum usitatissimum</i> L.
Игир – Оддий игир	Аир обыкновенный	<i>Acorus calamus</i> L.
Илонсимон торон	Змеевик	<i>Polygonum bistorta</i> L.
Исириқ	Гармала обыкновенная	<i>Peganum harmala</i> L.
Иттиканак, уч бўлакли	Череда	<i>Bidens tripartita</i> L.
иттиканак	трёхраздельная	
Каланхой, Патсимон	Каланхоэ перистое	<i>Kalanchoe pinnata</i>
каланхой		(Lam.) persoon
Капалакгул —	Фиалка трёхцветная	<i>Viola tricolor</i> L.
Уч рангли бинафша		
Кадам	Капуста огородная	<i>Brassica oleraceae</i> L.
Карафс, Хушбўй	Сельдерей пахучий	<i>Apium graveolens</i> L.
карафс		
Кашнич, Элма кашнич	Кишнец - кориандр посевной	<i>Coriandrum sativum</i> L.
	Астрагал	<i>Astragalus dasyanthus</i>
Кийик панжа	шерстистоцветковый	Pall
Кичик бўригул	Барвинок малый	<i>Vinca minor</i> L.
Кичик тиллабош	Золототысячник малый	<i>Centaurium minus</i>
		Moench
Кумушсимон ғозпанжа	Лапчатка серебристая	<i>Potentilla argentea</i> L.
Кўктикан	Синеголовник	<i>Eryngium coeruleum</i>
	биберштейна	M.B
Лавлаги, Қизилча	Свекла обыкновенная	<i>Beta vulgaris</i> L.
Ловия	Фасоль обыкновенная	<i>Phaseolus vulgaris</i> L.
Маймунжон, Оддий	Малина обыкновенная	<i>Rubus idaeus</i> L.
маймунжон		
Маккажўхори	Кукуруза	<i>Zea mays</i> L.
	обыкновенная	
Мойчечак, Доривор	Ромашка	<i>Matricaria chamomilla</i> L.
мойчечак	лекарственная	
Момақаймоқ, Қоқи	Одуванчик	<i>Taraxacum officinalis</i>
гул	лекарственный	web
Наврўзгул	Первоцвет весенний	<i>Primula officinalis</i> Jacq
Наъматак турлари	Виды Шиповника	<i>Rosa</i> L Species
Нўхат	Горох посевной	<i>Pisum sativum</i> L.
Оддий зирк, Қора	Барбарис	<i>Berberis vulgaris</i> L.
зирк	обыкновенный	
Оддий сигирқуйруқ	Коровняк	<i>Verbascum thapsus</i> L.
	обыкновенный	
Оддий тоғжамбул	Тимьян обыкновенный	<i>Thymus vulgaris</i> L.
Оддий тоғрайхон	Душица обыкновенная	<i>Origanum vulgare</i> L.
Оқ қалдирмоқ, Қўка	Мать и мачеха	<i>Tussilago farfara</i> L.
Олча	Вишня обыкновенная	<i>Cerasus vulgaris</i> L.
Ошловчи скумпия	Скумпия кожевенная	<i>Cotinus coggygria</i> Scop
Пахмоқ қариқиз	Лопух (репей) войлоч-	<i>Arctium tomentosum</i>
	ный, Лопух большой	Mill
Петрушка, Оддий	Петрушка	<i>Petroselinum crispum</i>
петрушка	обыкновенная	(Mill) Nym

Пиёз, Ошпиёз	Лук репчатый	<i>Allium cepa</i> L
Писта	Фисташка настоящая	<i>Pistacia vera</i> L
Ровоч, Тангут ровочи	Ревень тангутский	<i>Rheum palmatum</i> Var
Саримсоқ пиёз	Чеснок посевной	<i>tanguticum</i> Maxim
Седана	Чернушка посевная	<i>Allium sativum</i> L
Судралиб ўсувчи	Лапчатка ползучая	<i>Nigella sativa</i> L
Ғозпанжа		
Темиртикан	Якорцы стелющиеся	<i>Potentilla reptans</i> L
Тизмагул	Вербена	<i>Tribulis terrestris</i> L
	лакарственная	
Тоғ арникаси	Арника горная	<i>Verbena officinalis</i> L
Ток, узум	Виноград культурный	<i>Arnica montana</i> L
Тол турлари	Виды винограда	<i>Vitis vinifera</i> L
Тотум	Сумах дубильный	<i>Salix species</i>
Турп	Редукта посевная	<i>Rhus coriaria</i> L
Ханпан, Сарпан	Горчица, Горчица	<i>Raphanus sativus</i> L
халпан	сарептская	<i>Brassica juncea</i> L
хана	Хна	<i>Lawsonia inermis</i> L
Чакалди, * ўмрутсимон	Облепиха, Облепиха	<i>Hyppophae</i>
чакалди	крушиновидная	<i>rhamnoides</i> L
Чол, Хитой чойи	Чай китайский	<i>Thea sinensis</i> L
Ширюи	Гравилат городской	<i>Geum urbanum</i> L
Шокул	Щавель кислый	<i>Rumex acetosa</i> L
Шогут	Тут чёрный	<i>Morus nigra</i> L
Эвкалипт турлари	Виды эвкалипта	<i>Eucalyptus species</i>
Экма сабзи	Морковь посевная	<i>Daucus sativus</i> Roehl
Эман, Оддий эман	Дуб обыкновенный	<i>Quercus robur</i> L
Ғозпанжа, тик ўсувчи	Лапчатка, лапчатка	<i>Potentilla erecta</i> L
Ғозпанжа	прямостоячая	
Ғўза турлари	Виды хлопчатника	<i>Gossypium species</i>
Қайин, Оқ қайин	Берёза повислая	<i>Betula pendula</i> Roth
Қалампир ялғиз	Мята переченная	<i>Mentha piperita</i> L
Қалампирмунчоқ,	Гвоздика	(<i>Eugenia caryophyllata</i>
Эвгенол қалампир-		Thund).
мунчоқ дарахти		
Қалин барғли бергения	Бадан толстолистный	<i>Bergenia crassifolia</i> L
Қандағоч, Кулранг	Ольха, ольха серая	<i>Alnus incona</i> Moench
ольха		
Кизил дўлана	Боярышник кроваво-	<i>Crataegus sanguinea</i>
	красный	Pall
Кирқбўғим, Дала	Хвощ полевой	<i>Equisetum arvense</i> L
қирқбўғими		
Ковок, Сапча ковок,	Тыква крупно-плодная,	<i>Cucurbita maxima</i> L,()-
Оддий ковок	Тыква мелкоплодная	<i>Cucurbita pero</i> L
Ковул, Тиканли кавар	Калерцы колючие	<i>Capparis spinosa</i> L
Ковун	Дыня обыкновенная	<i>Cucumis melo</i> L
Кончўл, Катта кончуп	Чистотел большой	<i>Chelidonium majus</i> L
Қора андиз	Девясил высокий	<i>Inula helenium</i> L
Қора қорақат	Смородина	<i>Rubus nigrum</i> L
	(смородина чёрная)	
Ўрик, Оддий ўрик	Абрикос	<i>Armeniaca vulgaris</i> L
	обыкновенный	

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Абдурахманов Р. Русско-узбекский словарь. "Государственное издательство иностранных национальных словарей", М., 1954.

Абу Али ибн Сино (Авиценна), Канон врачебной науки. Книга II Ташкент, "Фан" 1982.

Блинков И.Л., Лявин В.Н., Машалов А.А., Воронцова Н.С., Абашина Н.Ю. Растения лекарства из них. М., "Медицина" 1990.

Боровский Е.В., Горошиков М.И., Патрикеев В.К. Терапевтическая стоматология М., "Медицина", 1973 г.

Виктор Востаков. Секреты целителей Востока. Ташкент, "Узбекистан", 1993 г.

Гринкевич Н.И. Лекарственные растения. М., "Высшая школа", 1991 г.
Жўраев Э., Хўжаева Д., Набиев М. Шифобахш гиёҳ шарбатлар, "Меҳнат", 1992.

Йориш Н.П. Пчёлы и медицина. Ташкент, "Медицина", 1974.

Карим Махмудов. Чойнома. Тошкент, "Камалак", 1993.

Каримов В., Шомахмудов А. Халқ табобати ва замонавий илмий тиббиётда қўлланадиган шифобахш ўсимликлар. Тошкент, "Ибн Сино номидаги нашриёт", 1993.

Ковалева Н.Г. Домашний лечебник растениями. Ташкент. Изд. "Ёзувчи", 1996, 112 бет.

Қосимов А.И., Холматов Х.Х. Русча — Ўзбекча — лотинча фармацевтик терминлар луғати. Тошкент, "Ибн Сино номидаги нашриёт", 1990.

Ладыгина Е.Я., Морозова Р.С. Фитотерапия. "Медицина", 1987.

Мадрахимов А.С. Ибн Сино шифобахш ўсимликлар ҳақида. Тошкент, "Меҳнат", 1990, 142 бет.

Мадрахимов А.С. Ўсимлик ва инсон саломатлиги. Тошкент, "Меҳнат", 1991.

Махмуд Ҳасаний, Сурайё Каримова. Навоий даври табобати. Тошкент, "Ибн Сино номидаги нашриёт", 1991.

Махлаюк В.П. Лекарственные растения в народной медицине. Саратов, "Медицина", 1967.

Махов А.А. Зелёная аптека. "Красноярское книжное издательство", 1980.

Машковский М.Д. Лекарственные средства. 1-2 книга. Ташкент, "Медицина", 1987.

Набиев М. Ошқўк ва зираворлар хосияти. Тошкент, "Медицина", 1982.

Набиев М. Шифобахш гиёҳлар, Тошкент. "Фан", 1980.

Набиев М., Шальнёв В., Иброҳимов А. Шифобахш неъматлар. Тошкент, "Меҳнат", 1986.

Пеккер Р.Я.: Болезни зубов полости рта М. Медицина, 1976 — 128 бет.

Просвирина Т., Терзиева А. Зелёная аптека. "Планета", 1983.

Пўлатова Т.П., Холматов Х.Х., Джўраев И.Н. Лекарственные растения Ташкентской области. Тошкент, "Медицина", 1980.

Робустова Т.Г. Хирургическая стоматология. М. "Медицина", 1990.

Русча — Латинча — ўзбекча табиии луғат. Тошкент, 1996 й.

Собиров Р., Холматов Х. Хоразм воҳасининг доривор ўсимликлари. Тошкент, "Медицина", 1977.

Соринсон С.Н., Мирзаев К.М. Комплексная фармакотерапия при инфекционных заболеваниях. Ташкент, "Медицина", 1987.

Табиии Комусии луғати, 1994 й.

Гурова А.Д., Сапожникова Э.Н. Лекарственные растения СССР и их применение. М., "Медицина", 1983.

Ҳиддаров К.Х., Ҳожиметов Қ.Ҳ. Ўзбекистон ўсимликлари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1976.

Ҳикматуллаев Ҳамидилла. Шарқ табobati. Тошкент. "Абдулла Қодирӣ номидаги халқ мероси нашриёти", 1994.

Файзуллаев Т.Н., Епишев В.А. Стоматитлар ва уларни давлаш. Медицина. Тошкент 1983 — 112 бет.

Харкевич Д.А. Фармакология. 6-е изд., — М.: Медицина, 1999. - 664 с.

Холиқов К. Ўзбекистон жанубидаги доривор ўсимликлар. Тошкент, "Меҳнат", 1992.

Холматов Х. Хоразм воҳасининг доривор ўсимликлари. Тошкент, "Медицина", 1972.

Холматов Х.Х., Аҳмедов Ў.А. Фармакогнозия. Тошкент, "Ибн Сино номидаги нашриёт", 1995.

Холматов Х.Х., Қосимов А.М. Доривор ўсимликлар. Тошкент. "Ибн Сино номидаги нашриёт", 1994.

Холматов Х.Х., Хабибов З.Х. Ўзбекистоннинг шифобахш ўсимликлари. Тошкент, "Медицина", 1976.

Холматов Х.Х., Харламов И.А., Мавланкулова З.И., Лекарственные растения Центральной Азии. Ташкент, Изд. Абу Али ибн Сино, 1998, 296 бет.

Энциклопедический словарь лекарственных, эфиромасличных и ядовитых растений. "Государственное издательство сельскохозяйственной литературы", 1951.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3	Илонсимон торон	52
Гиёҳларнинг халқ табобати		Исириқ	53
ва илмий тиббиётда		Иттиканак	54
тутган ўрни	6	Каланхой	55
Тиш, жағ ва оғиз бўшлиғи		Капалакгул	56
шиллик пардасининг ўзига хос		Карам	57
анатомио-физиологик тузилиши,		Карафс	57
организмнинг бошқа аъзо ва		Кашнич	58
тўқималари билан узвий		Кийик панжа	59
боғлиқлиги	8	Кичик бўригул	60
Тиш қаттиқ тўқимаси ва юз-жағ		Кичик тиллабош	61
соҳаси касалликлари	15	Кўктикан	61
Стоматитлар	19	Лавлаги	62
Доривор ўсимликлар ва		Ловия	63
уларнинг стоматология		Маймунжон	63
амалиётида ишлатилиши	27	Маккажўхори	65
Анор	27	Мойчечак	66
Алой, Сабур	28	Момоқаймоқ	67
Арпабодиён	29	Наврузгул	68
Арча	30	Наъматак турлари	68
Аччиқ шувок	30	Нўхат	70
Баргизўт	31	Оддий зирк	70
Беҳи	33	Оддий сигиркуйруқ	71
Бодом	34	Оддий тоғжамбул	72
Бодринг	35	Оддий тоғрайхон	73
Бозулбанг	35	Олча	74
Бўймадарон	36	Ошловчи скумпия	75
Газанда	37	Оқ қалдирмоқ	76
Гулсапсар	38	Пахмоқ қарикиз	76
Далачой	39	Петрушка	77
Дармана шувок	40	Пиёз	78
Доривор гулхайри	41	Писта	79
Доривор зангвизорба	42	Ровоч	80
Доривор лимонўт	43	Саримсоқ пиёз	81
Доривор мармарак	44	Седана	82
Доривор откулоқ	45	Тизмагул	83
Доривор тирноқгул	46	Темиртикан	83
Ерқалампир	47	Ток, узум	84
Ёнғоқ	48	Тол турлари	85
Жағ-жағ	48	Тогум	86
Жийда	49	Тог арникаси	86
Жўка	50	Турп	87
Зиғир	51	Хантал	88
Игир	52	Хина	89

Чаканда	90	Қора андиз	108
Чой	91	Қора қорақат	109
Ширчай	92	Ғозпанжа турлари	109
Шовул	93	Ғўза турлари	112
Шотут	93	Асалари маҳсулотларидан	
Эвкалипт турлари	94	тайёрланадиган доривор	
Экма сабзи	95	маҳсулотлар	113
Эман	96	Асалари елими, Прополис	113
Ўрик	97	Асал	113
Қайин	97	Асалари заҳари	114
Қалампирмунчоқ	98	Асалари она "сути"	115
Қалампир ялпиз	99	Стоматология амалиётида	
Қалин баргли бергения	100	қўлланиладиган йиғма	
Қандағоч	101	чайлар	116
Қизил дўлана	102	Доривор препаратларнинг	
Қирқбўғим	103	стоматологик касалликлар	
Қошоқ	104	бўйича ишлатилиш рўйхати	118
Қонул	105	Доривор ўсимликларнинг	
Қонун	106	ўзбекча, русча ва латинча	
Қончуп	107	номлари	122
		Ғойдаланилган адабиётлар	125

**Н.О. Олтоева, Б.Ш. Шоисломов,
Р.Н. Неъматов, Т.П. Пўлатова**

ШИФОБАХШ ЎСИМЛИКЛАРНИНГ СТОМАТОЛОГИЯ АМАЛИЁТИДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Ўзбек тилида

Муҳаррир *М.Сапаров*
Мусаввир *Ж.Гурова*
Тех. муҳаррир *Д.Солихова*
Мусаҳҳиҳ *Б.Ражабов*

ИБ № 329.

Босишга рухсат этилди 10. 10. 2001 й. Бичими 84x108¹/₃₂.
Шартли босма табағи 8,0. Нашр босма табағи 8,2.
Адади 2000 нусхада. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 83.

А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,
Тошкент-129, Навоий кўчаси, 30-уй.

"Arnaprint" МЧЖ босмахонасида босилди.
Тошкент, Ҳ. Байқаро кўч., 51.

